

ONDERZOEKSRAPPORT

Spiritualiteit in nieuwe wijken

Spirituele plekken en de belevingswaarden voor de bewoners
van twee nieuwe wijken in Antwerpen

TINE HUFKENS & GOEDROEN JUCHTMANS

INTERDISCIPLINAIR KENNISCENTRUM
KERK EN SAMENLEVING vzw

Spiritualiteit in nieuwe wijken

Spirituele plekken en de belevingswaarden voor de bewoners
van twee nieuwe wijken in Antwerpen

Projectonderzoeker: Tine Hufkens

Projectcoördinator: Goedroen Juchtmans

<http://www.ik-ks.org>

IKKS vzw © april 2013

Woord vooraf

De opdrachtgever, De Loodsen, die dit onderzoek mogelijk maakte, wilde zicht krijgen op nieuwe vormen van spiritualiteit en op de beleving van spiritualiteit bij de bewoners van twee nieuwe wijken in de stad Antwerpen: het Groen Kwartier (Berchem) en Regatta op linkeroever. Doel was om op basis daarvan de rol van de stadspastoraal in deze nieuwe wijken te bekijken en te herdenken. In dit rapport stellen we graag de resultaten, onze analyse en aanbevelingen voor de toekomst voor.

Dit rapport was niet mogelijk geweest zonder de opdrachtgever, die dit onderzoek aan het IKKS toevertrouwde, de enthousiaste werkkraacht van Tine Hufkens, die het onderzoek uitvoerde en het rapport vormgaf, de stedelijke of parochiale medewerkers en respondenten, die bereid waren om hun expertise te delen of hun verhaal te vertellen, en de leden van de *learning community*, die samen met ons meedachten en het onderzoek inspireerden.

Het thema van dit onderzoek en de verhalen van de respondenten waren ook voor het IKKS en de onderzoekers in kwestie erg inspirerend. De interviews en de literatuur leidden tot vele interessante gesprekken tussen ons over het interpreteren van de interviews, over de wijze waarop spiritualiteit op bepaalde plekken in de stad precies vorm krijgt, en over de rol van de stadspastoraal en parochies in dit alles. We hopen dan ook dat met dit rapport de gesprekken over dit thema niet stoppen, maar dat het de stadspastoraal en parochies verder mag inspireren om op eigen wijze actief betrokken te blijven in deze nieuwe wijken.

Goedroen Juchtmans,

onderzoekscoördinator IKKS

Inhoud

Woord vooraf

Hoofdstuk 1. Situering en opzet van het onderzoek	6
1.1. Probleemstelling	6
1.2. Onderzoeksvraag	7
1.3. Methodologie en beperkingen	8
Hoofdstuk 2. Concepten	10
2.1. Trek naar de stad en stadsontwikkeling	10
2.2. Gemeenschapsvorming	11
2.3. Een spirituele plek	13
Hoofdstuk 3. Bewoners van nieuwe wijken en hun wijk	15
3.1. De bewoners en hun achtergrond	15
3.2. Meerwaarde van de wijk	16
Hoofdstuk 4. Spirituele plekken in de stad	19
4.1. Beleven van <i>Gemeinschaft</i> in de stad	20
4.2. Beleven van de parochiale ruimte in de stad: verlangen naar gemeenschapsvorming in de wijk	24
4.3. De momentane gemeenschap	26
4.4. De beleving van een plek als spiritueel	27
Hoofdstuk 5. Besluit en aanbevelingen	30
5.1. Concluderende beschouwingen bij de analyse	30
5.2. Aanbevelingen	34
Bibliografie	38
Bijlagen	41

Hoofdstuk 1: Situering en opzet van het onderzoek

De eeuw van de stad, zo heette het witboek dat in 2003 werd gepubliceerd in opdracht van de Vlaamse overheid. Het boek is het resultaat van een proces waaraan academici, experts en geïnteresseerden uit verschillende hoeken meewerkten. In het boek stellen de auteurs dat stedelijkheid de toekomst is van Vlaanderen en dat sociale en politieke wederopbouw vanuit de steden begint. In dezelfde periode startte de Vlaamse overheid met het verdelen van projectsubsidies en conceptsubsidies voor het ontwerp en de realisatie van innoverende stadsvernieuwingsprojecten. In de verschillende Vlaamse steden leefden wijken op en ontstonden nieuwe wijken, er kwamen ook tal van initiatieven rond wijkwerking. In Antwerpen ontstond bijvoorbeeld de burendag, op initiatief van Antwerpen aan 't woord, een autonome beweging die werkt rond participatie in de stad. De stadsbevolking neemt immers toe en diverse stadsbewoners moeten samen gebruik maken van een steeds schaarser wordende publieke ruimte.

Naar aanleiding van het ontstaan van vele nieuwe wijken en de mensen die zich er vestigen, ontstond bij de stadspastoraal (De Loodsen) de vraag naar spiritualiteit in deze nieuwe wijken. Tot vijftig jaar geleden had men bij de bouw van een nieuwe wijk ook meteen een kerkgebouw gezet en was men een nieuwe parochie gestart in deze wijk. Sindsdien is de kerkgang echter sterk afgenomen. Er is een groot tekort aan priesters en medewerkers in de parochies, en de kerk krijgt concurrentie op het vlak van spiritualiteit¹. Hoewel het actuele debat rond kerkgebouwen gaat over het sluiten van kerkgebouwen in plaats van het neerplanten van nieuwe kerkgebouwen of kapellen, zijn de stadspastoraal en de lokale parochies nieuwsgierig naar wat er leeft bij de inwoners van nieuwe wijken. Zijn zij bezig met spiritualiteit en hebben zij bepaalde behoeften? (Hufkens e.a., 2013; De Rynck e.a., 2003, Loeckx, 2009). Waar en hoe beleven ze deze spiritualiteit? Deze vragen vormen het uitgangspunt voor dit onderzoek. In de probleemstelling lichten we dit uitgangspunt verder toe (1.1). Vervolgens formuleren we de centrale onderzoeksvraag (1.2) en de methode van het onderzoek (1.3).

1.1 Probleemstelling

In de stad komen verschillende maatschappelijke tendensen samen en tonen ze zich vaak ook scherper. Door de toename van inwoners ontstaat er ten eerste een schaarste aan woonruimte en publieke ruimte. Met het aanleggen van nieuwe wijken tracht de stad hierop een antwoord te bieden. Vraag blijft echter in hoeverre er in deze nieuwe wijken rekening wordt gehouden met de behoeften en verwachtingen van inwoners op het vlak van spiritualiteit en gemeenschapsvorming. Een nieuwe wijk leeft immers maar als de bewoners er graag wonen, zich thuis voelen, elkaar kunnen ontmoeten en gemeenschap kunnen vormen.

Naast de verstedelijking in Vlaanderen greep er de laatste decennia ook een ontkerkelijking plaats. Die was eveneens sterk voelbaar in een stad als Antwerpen en zorgde ervoor dat de kerkelijke parochiale structuren veranderingen ondergingen. Zo kreeg tot enkele tientallen jaren geleden elke nieuwe wijk een nieuwe kerk en een pastoor toegewezen. De nieuwe wijk vormde een nieuwe parochiegemeenschap. De voorbije jaren kan echter een trend vastgesteld worden waarbij parochies steeds meer samenwerken en dezelfde pastoor delen. De ontkerkelijking leidt er verder toe dat families en individuen ook naast en buiten de kerk en andere 'traditionele' gemeenschappen hun levensbeschouwing en geloof vormgeven, bijvoorbeeld naar aanleiding

¹ Het aanbod van cursussen yoga, mindfulness en andere meditatievormen bijvoorbeeld, is de laatste jaren erg toegenomen. Aan de Arteveldehogeschool richtte men in 2007 een postgraduaat mindfulness op. Sinds enkele jaren bieden ook stedelijke sportdiensten of universiteiten mindfulness en yoga aan.

van belangrijke overgangsmomenten in het leven of bij crisismomenten. Religie en spiritualiteit in de stad en de vraag hiernaar zijn dus niet weg, maar krijgen een ander gelaat en andere uitdrukkingsvormen. In die zin kunnen we met Habermas (2009) dan ook terecht spreken van een postseculiere samenleving. Tegelijk blijft vaak onduidelijk hoe inwoners van nieuwe wijken hun spiritualiteit of zingeving beleven en vormgeven, en welke behoeftes bij hen op dit vlak leven. Kunnen de bewoners van nieuwe wijken ergens terecht wanneer zij geconfronteerd worden met zingevingsvragen of wanneer zij nood hebben aan bezinning of spiritualiteit, en op welke plekken kunnen ze dan terecht (buiten of binnen de wijk)? Welke rol kunnen kerkelijke gemeenschappen of de pastoraal op dit vlak vervullen?

Een derde en laatste tendens, die zich in een stad als Antwerpen uitermate manifesteert, is de aanwezigheid van diverse religies, levensbeschouwingen en culturen. Ook deze individuen en groepen hebben nood aan (publieke) ruimte voor ontmoeting en gemeenschapsvorming. Hoe wordt er in nieuwe wijken met die diversiteit aan noden rekening gehouden?

De laatste tendens, de toenemende religieuze en culturele diversiteit in de stad, is een aspect dat in de interviews in de nieuwe wijken zelden of nooit spontaan naar voren kwam. Het is een reële vraag van de stad en andere organisaties hoe zij moeten omgaan met diversiteit in de stad, hoe zij hierop kunnen inspelen of hoe ze kunnen beantwoorden aan uiteenlopende behoeften van verschillende geloofsgemeenschappen. Omdat de respondenten deze kwestie niet zelf thematiseerden, zal deze vraag in dit onderzoek niet verder opgenomen worden.

1.2 Onderzoeksvraag

De doelstelling van het onderzoek, die besproken werd met de opdrachtgever, is om de noden en behoeftes van zingeving of spiritualiteit, die vanuit de (toekomstige) bewoners van nieuwe wijken komen, op te sporen en te beschrijven. Door te onderzoeken welke plekken bewoners van nieuwe wijken aanspreken en welke waarde ze aan deze plekken hechten, willen we nagaan of er in de wijk nood is aan een ruimte om tot rust te komen, een ontmoetingsruimte (voor (overgangs) rituelen bv.), gemeenschapsvormende activiteiten, een pastoraal aanbod bij doopsel, communies, huwelijken en uitvaarten of andere.

Meer specifiek leidt deze doelstelling tot twee centrale onderzoeksvragen. De eerste onderzoeksvraag behandelt de actuele situatie en kan als volgt worden geformuleerd:

Waar en hoe beleven (toekomstige) bewoners van nieuwe wijken hun spiritualiteit en welke belevingswaarden zijn op deze plekken voor hen van belang?

De focus ligt bij deze vraag op het ruimtelijke aspect. We gaan op zoek naar spirituele plekken voor de bewoners van de wijken, en onderzoeken in de interviews met hen welke kenmerken en belevingswaarden deze plekken bevatten. Met de term belevingswaarde wijzen we op het gevoelsmatige aspect van een plek. Plekken roepen bij mensen emoties op, die duidelijk maken wat ze gevoelsmatig belangrijk vinden. Zo kunnen mensen een open, lichte en groene inrichting van de publieke ruimte waarderen omdat die inrichting leidt tot een gewenst gevoel van veiligheid en herkenbaarheid.

Uit deze onderzoeksvraag blijkt verder dat we niet rechtstreeks naar de spirituele behoeftes van de respondenten hebben gepeild. Onze overtuiging is immers dat de focus op actuele spirituele plekken in de wijk en de stad (met aandacht voor hun kenmerken en belevingswaarden), een goed idee geeft van wat bewoners van nieuwe wijken op spiritueel vlak belangrijk vinden en waarderen, en zo indirect een beeld kan geven van hun spirituele noden.

Verder bouwend op de eerste centrale onderzoeksvraag, formuleren we tot slot een tweede centrale onderzoeksvraag:

Hoe kunnen de bestaande lokale kerkgemeenschappen beantwoorden aan de spirituele behoeftes en verwachtingen van bewoners van nieuwe wijken en hoe kunnen deze gemeenschappen bijdragen aan de ruimtelijke vormgeving van spiritualiteit in de stad?

1.3 Methodologie en beperkingen

Dit is een exploratief onderzoek dat zich focust op twee nieuwe wijken in Antwerpen: Regatta en het Groen Kwartier. In beide nieuwe wijken interviewden we bewoners. De *learning community* stond in voor de inhoudelijke begeleiding van het onderzoek. Een *learning community* wordt samengesteld uit actoren die rond een thema hun ervaringen, ideeën en gevoelens met elkaar uitwisselen. Door een kwalitatieve interactie komen we tot nieuwe ‘gedeelde kennis’ voor het lopende onderzoek. De *learning community* wordt samengesteld uit academici, veldwerkers, de opdrachtgever en ervaringsdeskundigen. Deze verschillende standpunten en visies bieden een meerwaarde voor het onderzoek (Bouwen, 2012). De *learning community* van dit onderzoek kwam twee keer samen en bestond eerst uit zes, later uit negen deelnemers. In de loop van het onderzoek bleek immers een uitbreiding van de *learning community* aangewezen om meer standpunten aan bod te laten komen. De *learning community* bestond onder andere uit een medewerker van de Stad Antwerpen (de stedelijke overheid), iemand die een doctoraat had geschreven over stille ruimtes, een architect die bezig is met sacrale ruimtes, verschillende mensen uit de parochies waartoe deze nieuwe wijken behoren, de opdrachtgever en de onderzoekers.

De interviews verliepen semigestructureerd en in een zo natuurlijk mogelijke setting. De respondenten werden thuis opgezocht op een moment dat dit voor hen goed uitkwam. We stelden een topiclijst op voor de interviews, maar er was geen strak vragenprotocol zodat het vrije en open karakter van het interview niet bedreigd werd. De topiclijst van de diepte-interviews was dezelfde voor beide wijken. In de topiclijst zaten thema's zoals de belevingswaarde van de wijk, spirituele plekken in de stad en sociale contacten. Het voordeel van een topiclijst is dat er meer ruimte is voor spontaniteit en dat er een meer natuurlijke conversatie kan ontstaan. De topiclijst is een lijst van thema's die de interviewer in de loop van het interview aan bod moet laten komen. In dit onderzoek werd aan de topiclijst een aantal mogelijke vragen toegevoegd ter ondersteuning voor de interviewer (Mortelmans, 2007: 207-225). De duur van de interviews varieerde tussen de 45 minuten en anderhalf uur.

In totaal werden 10 respondenten geïnterviewd, waarvan 3 uit Regatta en 7 uit het Groen Kwartier. Via de dienst stedelijk wijkoverleg van de Stad Antwerpen, via contactpersonen ter plaatse en in beperkte mate via sociale media, verstuurd we uitnodigingen voor deelname aan het onderzoek. Mensen die bereid waren mee te werken mailden ons terug en er werd een afspraak gemaakt. De mensen op de adressenlijsten van het stedelijk wijkoverleg en leden van de *facebook*groep zijn mensen die ervoor openstaan om zich in te zetten voor hun wijk of die geïnteresseerd zijn in wat er in en rond de wijk gebeurt. De adressenlijst van het stedelijk wijkoverleg bestaat immers uit mensen die aanwezig waren op een buurtinformatieavond en op deze bijeenkomst hun e-mailadres opgaven. De respondenten die via het sociale medium *facebook* bereikt werden, sloten zich bewust aan bij een online groep van hun wijk. Hierdoor bereikte de uitnodiging tot een interview niet alle inwoners van de nieuwe wijken.

De respons werd eveneens beïnvloed door onze naam IKKS *nvzw*. Dit vormde een tweede beperking van dit onderzoek. Verschillende mensen haakten af vanwege het woord ‘kerk’ in de naam van het IKKS. Bijkomende informatie kon deze mensen niet overtuigen of van mening doen veranderen.

Een derde beperking was de tijdslimiet van het onderzoek. Dit onderzoek werd gespreid over zes maanden. Daarom kozen we voor een beperkt aantal respondenten en een diepgaande analyse van deze interviews.

Ondanks de beperkingen geeft dit onderzoek een indicatie van de spirituele plekken van de inwoners van de twee nieuwe wijken Regatta en het Groen Kwartier.

Hoofdstuk 2: Concepten

Om de analyse en de resultaten te kaderen, worden in dit hoofdstuk drie concepten verhelderd: stadsontwikkeling, gemeenschapsvorming in de stad en spirituele plekken. Deze concepten vormen een leidraad doorheen het onderzoek. Zowel de projectontwikkelaars als de Stad Antwerpen stellen de twee nieuwe wijken voor als echte stadswijken. Daarom gaan we om te beginnen dieper in op de trek naar de stad die de voorbije jaren op gang kwam. Het ontstaan van beide nieuwe wijken (Regatta en het Groen Kwartier) moet in die context geplaatst worden, en grijpt plaats op plekken waar voorheen niemand woonde en waar geen activiteiten plaatsvonden. Omdat met het ontstaan van een nieuwe wijk ook een nieuwe gemeenschap ontstaat, bespreken we vervolgens het concept gemeenschapsvorming en geven verschillende visies op dit concept. Tot slot behandelen we het concept spirituele plek. Deze beschrijving van een spirituele plek stelt ons in staat in de analyse de plekken die de respondenten omschrijven als ‘speciaal’, ‘intens’ of ‘mystiek’ te benoemen als spirituele plekken.

2.1 Trek naar de stad en stadsontwikkeling

Globaal gezien ziet de literatuur de laatste jaren een grootschalige vlucht naar de stad. In ontwikkelingslanden kan de voorbije tien jaar een groei van het aantal metropolen vastgesteld worden. In de westerse wereld is deze evolutie, hoewel in beperktere mate, eveneens zichtbaar (Corijn, 2005; Saunders, 2010). Sinds kort geldt dit ook voor Vlaanderen. In de jaren '90 was er in Vlaanderen sprake van een vlucht uit de stad, naar de randgemeenten. De mobiliteit uit de steden was groter dan de mobiliteit naar de steden. Deze trend wijzigde de laatste tien jaar. De Vlaamse steden worden nu gekenmerkt door een stijging van hun bevolking. Tegelijkertijd wijzigde ook de samenstelling van de bevolking. Verder steeg, in lijn met de algemene welvaart, de welvaart in de steden. Steden kenden een inwijking van betere verdieners, maar ook de arme bevolking in de steden steeg en werd steeds meer gedifferentieerd (De Decker en Meeus, 2012: 14-36).

Na de Vlaamse verkiezingen van 1999 paste men het stedelijk beleid in grote mate aan. Sindsdien houdt het Vlaams stedenbeleid de jaarlijkse promotiecampagne ‘Thuis in de Stad’ met een gelijknamige prijs voor innovatieve stedelijke projecten. De Vlaamse overheid wil hiermee steden ondersteunen in hun ontwikkeling tot duurzame steden. Men promoot het witboek stedenbeleid, een duurzaamheidsmonitor voor steden. Daarnaast ontstaan er subsidies voor stadsvernieuwingsprojecten en conceptsubsidies voor lokale *capacity building* rond stadsvernieuwingsprojecten (Loeckx, 2009; De Rynck e.a., 2003; Thuis in de Stad, 2012). De overheid zet in op stadsontwikkeling en de gevolgen van dit beleid worden ook in Antwerpen zichtbaar. Het Eilandje met het MAS, Park Spoor Noord en nieuwe wijken in alle hoeken van de stad trekken mensen aan om in de stad te wonen en te leven. In de volgende paragraaf zoomen we in op een aantal aspecten van stadsontwikkeling die relevant zijn voor dit onderzoek.

Stadsontwikkeling

De nieuwe wijken Regatta en het Groen Kwartier worden ontworpen en uitgevoerd door een projectontwikkelaar, maar moeten voldoen aan bepaalde voorwaarden die hen worden opgelegd door de Stad Antwerpen. Over het algemeen probeert de Stad gezinnen met kinderen terug een plek te geven in de stad. Daarnaast bekijkt men een bevolkingsspiramide om de voorzieningen hierop af te stemmen. Verder houdt men steeds rekening met de toegankelijkheid voor ouderen, blinden en invaliden en probeert men in elke nieuwe wijk sociale woningen op te nemen.

Een uitzondering in Antwerpen is de Regattawijk. Omdat er op Linkeroever al veel sociale woningbouw is, koos men er bewust voor geen sociale woningen in het ontwerp van de wijk op te nemen.

In stadsplanning wordt het woord zingeving of spiritualiteit niet gebruikt, wel houdt men bij de ontwikkeling van een wijk rekening met de betrokken groepen, dit zijn de verschillende mensen die de publieke ruimte zullen gebruiken. Hierbij komen wel elementen naar boven die onder zingeving zouden kunnen vallen. Zo is er in de ontwikkeling van de nieuwe wijk aandacht voor de belevingswaarden van de (toekomstige) bewoners. Jongeren en ouderen moeten zich veilig voelen, er mogen geen donkere plekjes zijn op een plein die angst op wekken, er moet een overzicht zijn. Bepaalde groepen vinden bijvoorbeeld de aanwezigheid van terrasjes belangrijk, terwijl andere groepen daar geen gebruik van maken. Deze behoeftes of overwegingen van de nieuwe bewoners kent men deels uit ervaring en deels komen ze naar boven bij participatieprocessen en inspraakmomenten. Daarna worden ze door de ontwerpers van het openbare domein meegenomen (Dienst samenleven en diversiteit, Stad Antwerpen, 2012).

Er wordt bij de ontwikkeling van nieuwe wijken ook rekening gehouden met het creëren van ontmoetingsruimten. De dienst Stadsplanning staat enkel in voor het ruimtelijke aspect, de invulling gebeurt door de dienst Samenleven en in overleg met de bewoners. In de hele stad is er een tekort aan dit soort ontmoetingsruimten. Een ontmoetingsruimte kan zowel dienen voor de kaartclub als voor meer spirituele of religieuze doeleinden. Door de schaarste aan ruimte, moeten ruimten steeds meer gedeeld worden en probeert men deze ruimtes zo in te richten dat ze voor verschillende doeleinden kunnen dienen. Momenteel tracht de stad vooral ruimten in scholen open te stellen, zodat de schoolgebouwen ook buiten de schooluren of in het weekend gebruikt kunnen worden. Vanuit een geografische analyse probeert stadsontwikkeling in nieuwe wijken groene ruimten, een ontmoetingsruimte, een bibliotheek of iets dergelijks aan te bieden. Een geografisch analysesysteem geeft aan wat er aanwezig is in elke buurt op het vlak van publieke ruimten, winkels, voorzieningen, enzovoort. Op deze manier kan de stad bij het ontwikkelen van een nieuwe wijk inspelen op de tekorten van de wijk of de buurt. Ondanks de vraag van buurtbewoners, komt er in Regatta en 't Groen Kwartier geen ontmoetingsruimte. De wijken zijn echter nog volop in opbouw en van nog niet alle gebouwen of ruimten is de bestemming bepaald. (Dienst stadsplanning, 2012).

2.2 Gemeenschapsvorming

Naast de ontwikkelingen die vanuit de stad aangedreven worden, komen er ook spontane processen in de nieuwe wijken tot stand. Deze processen zijn gericht op gemeenschapsvorming. Zo werden in beide wijken al barbecues en nieuwjaarsrecepties georganiseerd. *Tips and tricks* met betrekking tot de wijk en zijn woningen worden eveneens vlot uitgewisseld. Gemeenschapsvorming in de stad is daarmee een belangrijk volgend concept in dit onderzoek.

Uit de literatuur blijkt dat auteurs het thema 'gemeenschapsvorming in de moderne stad' op verschillende manieren bekijken en beschrijven. Globaal kunnen we drie visies onderscheiden. In de twee eerste visies wordt het samenleven in de moderne stad beschouwd als de tegenpool van traditionele gemeenschapsvormen, maar waardeert men dit samenleven verschillend (negatief tegenover positiever). De derde visie gaat voorbij aan de tegenstelling tussen stad en traditionele gemeenschap en legt de nadruk op de verscheidenheid aan relatievormen in de stad.

Eind 19de eeuw publiceerde de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies zijn theorie van *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. Hij meent dat in de moderne wereld de *Gemeinschaft* verloren zal gaan. Het concept

Gemeinschaft verwijst naar de manier van samenleven in de premoderne westerse wereld, die een meer intieme vorm van samenleven was. Bij de traditionele verbanden van *Gemeinschaft* kennen de mensen van de gemeenschap een sterke verbondenheid. *Gesellschaft*, de samenlevingsvorm die volgens Tönnies kenmerkend is voor de moderne samenleving, komt vooral voor in grote steden. In deze samenlevingsvorm leven de meeste mensen tussen vreemden. Het individualisme komt op en de traditionele gemeenschapsverbanden verdwijnen. Dit is volgens Tönnies een erg negatieve evolutie (Tönnies, 1972; Macionis e.a., 2002: 14-15). Met dit pessimisme over de moderne stad staat Tönnies in een lange traditie van een anti-urbanisme binnen het westerse denken. De Haardt (2013) stelt dat die traditie nog altijd populair is: “Zelfs nu in West-Europa, zeker in Nederland, het onderscheid tussen stad en platteland behoorlijk is vervaagd, heerst nog altijd het geloof dat het leven ‘buiten’ beter is. Kinderen, zo is de gedachte, kunnen veel beter opgroeien in een dorp of een buitenwijk met groen, vrijheid, ruimte en meer bescherming dan in de onveilige grote stad.”

Niet alle auteurs delen echter dit anti-urbanisme. Met Tönnies gaan ze er wel nog van uit dat de moderne stad bestaat uit vreemden en een constante instroom van nieuwelingen kent (Corijn, 2005; Soenen, 2006: 69-70). De inwoners van de stad kunnen zich daardoor niet meer baseren op een gemeenschappelijke cultuur of identiteit. Anders dan Tönnies zien ze deze evolutie echter niet per se als negatief. Zo stelt Eric Corijn (2012) dat men in die postmoderne multiculturele samenleving niet moet streven naar het vormen van *Gemeinschaft* in de stad, maar naar een *Gesellschaft* waarin alle religieuze, etnische, culturele en andere gemeenschappen een plaats krijgen. Enkel op deze manier kan het samenleven in de stad georganiseerd worden. De verschillende gemeenschappen in de stad, netwerken van intieme verbanden, kunnen samen dus één *Gesellschaft* vormen. Dit is volgens Corijn enkel mogelijk wanneer elke gemeenschap zijn gemis erkent en een zekere openheid heeft tegenover anderen (Corijn, 2012).

Of we nu in de stad of op het platteland leven, de ruimte waarin we wonen en ons bewegen vormt het kader voor onze sociale relaties en de context waarin het menselijk handelen plaatsvindt. Dit is het uitgangspunt van de derde visie. Meer dan in het dorp moeten we in de stad constant omgaan met vreemden, individuen die onbekend zijn voor ons of die we enkel kennen in een categoriale relatie. Mensen staan in een categoriale relatie met elkaar wanneer er sprake is van interactie tussen mensen die vreemd zijn voor elkaar. We staan tegenover elkaar in termen van categorieën, zoals bijvoorbeeld de treinbegeleider en de treinreiziger, of de postbode, of de bankbediende met de klant. In tegenstelling tot de twee vorige visies, zijn volgens Lofland (1989) ook andere en uiteenlopende relatievormen in de stad mogelijk. Die mogelijke relatievormen zijn van belang voor dit onderzoek en krijgen hier bijgevolg iets meer aandacht. Lofland (1989) meent dat de publieke ruimte in de stad een sociaal terrein is en maakt vanuit haar analyse van het sociale stadsleven een onderscheid tussen drie types: *public-realm*, *parochial realm* en *private realm*.

Lofland definieert, gebaseerd op Albert Hunter (1985), de *private realm* als gekenmerkt door intieme banden tussen mensen van hetzelfde huishouden en persoonlijke netwerken. De *parochial realm* omschrijft ze als een gevoel van gemeenschappelijkheid door verwanten en burens die betrokken zijn in interpersoonlijke netwerken die deel uit maken van verschillende religieuze, etnische, culturele of andere gemeenschappen. De *public realm* daarentegen definieert Lofland als de plaatsen of de ruimtes in een stad die bevolkt worden door mensen die vreemden zijn tegenover elkaar of elkaar slechts kennen in termen van categorieën (Lofland, 1989, Soenen, 2006: 69-70). Naast de dichotomie privaat-publiek, onderscheidt Lofland dus ook een derde categorie: de parochiale ruimte of *parochial realm*.

Wij sluiten ons in dit onderzoek aan bij deze derde visie op gemeenschapsvorming in de stad, omdat we met deze visie de diversiteit in gemeenschapsvorming, die we in de interviews aantreffen, het best tot zijn recht kunnen laten komen. Dit is de visie van Lofland. Opvallend

is vooral het belang van de *parochial realm* voor de bewoners van nieuwe wijken. Zo merkten we op dat de respondenten enerzijds op zoek gaan naar intiemere relaties, ze willen in hun wijk de *Gesellschaft* van de stad doorbreken. Toch ontstaat geen hechte gemeenschap zoals in een traditionele samenleving, maar eerder relaties die behoren tot de *parochial realm*. De hechte sociale kring (*Gemeinschaft*) van de respondenten ligt dan ook niet in de wijk, maar bij hun vrienden of familie die verspreid zijn over de stad of het land (de *private realm*). Met vrienden en familie hebben ze hechte banden en regelmatige contacten.

Kortom, de laatste visie op sociale relaties in stad is het duidelijkst herkenbaar in de beschrijvingen van de respondenten en daarom het meest bruikbaar als kader voor de analyse van de interviews. We gaan in de analyse dieper in op de beleving van gemeenschap en de beleving van spirituele plekken. In de volgende paragraaf verduidelijken we het concept spirituele plekken.

2.3 Een spirituele plek

Een sacrale, heilige, religieuze of spirituele ruimte of plek wordt snel geassocieerd met een kerkgebouw, een tempel of een moskee. Door de secularisering van de samenleving en een gewijzigde beleving van spiritualiteit zien we echter een verschuiving in 'bidplekken' of sacrale plekken. Hierdoor vervaagt de grens tussen het sacrale en het profane. Dit betekent dat spiritualiteit niet langer het alleenrecht is van de kerk of van de bestaande religies. De beleving van spiritualiteit wordt niet langer gekoppeld aan een kerkgebouw of een religieuze plek. (Nynäs en Pessi, 2012; Bons-Storm, 2012: 43-50). Deze evolutie doet ons stilstaan bij wat het dan betekent wanneer een plek of een ruimte spiritueel is of wordt.

Volgens Durkheim (1912) is de heilige realiteit een projectie van de sociale realiteit, het is een versterking van gevoelens die wordt gesymboliseerd in een plek of een beeld. Hoewel we spirituele plekken als meer beschouwen dan louter een afspiegeling van de sociale realiteit, geeft deze omschrijving van Durkheim goed weer wat sommige respondenten omschrijven bij bepaalde voorwerpen en plekken (Durkheim, 1912 in Nynäs en Pessi, 2012). Door herinneringen aan personen of aan gebeurtenissen hechten ze een grote emotionele waarde aan voorwerpen of plekken.

In principe kan het heilige een voorwerp zijn, een plaats, een god, een dier of iets anders. Iets is heilig omdat een gemeenschap of een individu dit bestempelt als heilig. In deze studie wordt enkel gefocust op **heilige, sacrale of spirituele plekken**. Sacrale of spirituele plekken zijn plekken die een bijzondere betekenis hebben voor mensen, plaatsen waar ze iets spiritueels hebben beleefd of plekken die het alledaagse overstijgen. Kim Knott (2005) heeft het in haar boek *The Location of Religion* over sociale relaties in en door de ruimte en de locatie van religie. In navolging van Belden C. Lane en Jonathan Zittell Smith omschrijft ze het heilige als plekken die niet noodzakelijk ingericht worden door dominante religieuze of politieke groepen, zoals bidplaatsen of bedevaartsoorden. In het gewone kan mogelijk het heilige herkend worden, zonder dat dit per se exotisch of speciaal is. Het proces van sacralisering is een proces waarin mensen betekenisvolle plaatsen als heilig beleven of benoemen door associaties, relaties en herinneringen. Zowel de huiskamer als een publieke ruimte kan hierdoor heilig worden (Nynäs en Pessi, 2012: 161-187; Knott, 2005: 95-99).

In deze studie gaat het om spirituele plekken die gelokaliseerd zijn in de stad. Net als bij de theorievorming over gemeenschap (zie 2.2), heeft de vraag of God of het heilige aanwezig kan zijn in de stad binnen de christelijke traditie tot tegenstrijdige opvattingen geleid. Waar in de Bijbel steden nog zowel plaatsen van verderf (cf. Sodom en Gomorra) als plaatsen van vrede en

geluk of van goddelijke openbaring en verlossing kunnen zijn (cf. beeld van Jeruzalem als heilige stad), wordt later onder invloed van Augustinus de aardse stad steeds meer beschouwd als een tegenpool van de hemelse stad van God. De ambivalente houding van de Bijbelse geschriften ten opzichte van de stad verdwijnt dus ten voordele van een dualistische kijk op de stad. De Haardt (2013) verwoordt die ontwikkeling als volgt: *“Daarin staat de ‘aardse’ stad louter en alleen symbool voor zonde, wellust en idolatrie. De stad wordt vereenzelvigd met menselijke vervreemding van het goddelijke, ja, zelfs met afwezigheid van het goddelijke. God en de stad sluiten elkaar uit en staan lijnrecht tegenover elkaar... Augustinus’ scherpe scheiding tussen de stad van God en de stad van mensen functioneert als model en grondslag van deze manier van denken.”* Ook de visie van de socioloog Tönnies en van het anti-urbanisme vindt wellicht in deze negatieve kijk op de stad haar grondslag en oorsprong.

Sinds kort erkennen theologen die over de stad schrijven opnieuw de ambivalentie en complexiteit die de stad kenmerken (zie voor literatuur de Haardt, 2013). Daarmee sluit deze literatuur aan bij de theorievorming van bijvoorbeeld Lofland en tracht ze het of-ofdenken over de stad in de klassieke theologie te overstijgen. Het voordeel van deze kijk op de stad is dat de stad in theologisch opzicht opnieuw onderzocht kan worden *“als een plaats waar God woont. Als visioen, oproep, aanklacht tegen uitsluiting, onrecht en stedelijk geweld, maar evenzeer als erkenning van dat onuitroeibare gevoel voor goddelijke aanwezigheid, dat zelfs de meest complexe metropool, ondanks alles, tot een levende plaats maakt.”* (de Haardt, 2013) Ook dit rapport gaat vanuit dat perspectief op zoek naar plekken in de stad waar God woont, het heilige zich manifesteert of spiritualiteit beleefd wordt. We baseren ons daarbij op verhalen van bewoners van nieuwe wijken, maar zullen ons in de analyse niet beperken tot wat de respondenten zelf als heilig of spiritueel benoemen. Wat mensen als bijzonder, speciaal en uiterst belangrijk ervaren en de wijze waarop ze bepaalde plekken gebruiken en zich toe-eigenen lezen we in dit onderzoek als mogelijke tekens van goddelijke aanwezigheid of als nieuwe vormen van spiritualiteit.

Vooraleer we de analyse van de interviews presenteren, volgt eerst een schets van de respondenten en hun wijken.

Hoofdstuk 3: Bewoners van nieuwe wijken en hun wijk

De respondenten die participeerden aan dit onderzoek, maken allemaal deel uit van de eerste of de tweede bouwfase van de nieuwe wijk. Nieuwe wijken groeien echter erg snel. Vermits er nog meerdere bouwfases volgen is het mogelijk dat het geschetste profiel in de loop van de komende jaren wijzigt. In een eerste deel van dit hoofdstuk worden de respondenten en hun achtergrond omschreven. Vervolgens geeft het tweede deel een beschrijving van de twee nieuwe wijken waarop toegespitst werd.

3.1 De bewoners en hun achtergrond

In totaal werden tien (toekomstige) bewoners van nieuwe wijken geïnterviewd. Ongeveer de helft van de respondenten woonde op het moment van het interview al effectief in de nieuwe wijk, de andere helft plande over enkele maanden een verhuis naar hun nieuwe woning. De leeftijd van de respondenten is erg uiteenlopend. De grootste groep bestaat uit 20- tot 40-jarigen. De andere, kleinere groep respondenten bestaat uit 55-plussers. De helft van de respondenten heeft geen kinderen, de andere helft wel. Twee gezinnen hebben jonge, schoolgaande kinderen, de drie andere gezinnen hebben oudere kinderen die het huis al uit zijn.

Bijna alle respondenten kregen een katholieke opvoeding en zagen dit ook als een vanzelfsprekendheid. Toch noemt slechts een minderheid van de respondenten zich gelovig of katholiek. Met de term 'katholieke opvoeding' verwijzen ze voornamelijk naar hun schoolloopbaan in het katholieke onderwijs of naar (vroeger) lidmaatschap van christelijke verenigingen. Hun opvoeding of de opvoeding die ze aan hun kinderen gaven of geven kan in die zin het best gedefinieerd worden als sociaal-cultureel christelijk. Deze term moet gekaderd worden in de evoluties aan het einde van de 20ste eeuw. In deze periode zien we in Europa een sterke secularisering. Dit uit zich in een daling van de kerkpraktijk en een afname van de rol van levensbeschouwelijke overwegingen in het leven van gelovigen (Botterman, e.a., 2009: 15-16; Habermas, 2009). In Vlaanderen werd de kerkelijke christelijkheid opgevolgd door wat Billiet een sociaal-culturele christelijkheid noemde. De katholieke zuil was zo ingeburgerd in het Vlaamse landschap dat de deelname aan het katholieke onderwijs en andere zuilorganisaties in stand bleven, terwijl de kerkelijke christelijkheid een daling kende. De sociaal-culturele christelijkheid uitte zich in de vorm van een gedeelde visie en een collectief bewustzijn, die voor samenhang zorgde binnen de zuil. De katholieke invullingen van rituelen en sociaal-christelijke organisaties maakten daarbij plaats voor begrippen of gemeenschappelijke waarden als *Gemeinschaftlichkeit*, solidariteit, tolerantie en respect (Botterman, e.a., 2009: 15-16; Hooghe en Reeskens, 2006).

Hoewel de jongere respondenten (20- tot 40-jarigen) in een sociaal-culturele christelijke omgeving opgroeiden, zeggen ze niet echt iets te hebben met de Kerk behalve dan via hun opvoeding. Ze voelen zich niet aangetrokken tot het bezoeken van een kerk of een kapelletje. Enkelen voelen zich wel aangesproken door de esthetische waarde van een kerkgebouw en het mystieke dat ermee gepaard gaat. Anderen vinden de aanwezigheid van groen in een stad esthetisch interessanter dan een kerkgebouw of zoeken het mysterieuze in andere aspecten van de stad. De oudere respondenten, de 55-plussers, maken, meer dan hun jongere mederespondenten, deel uit van de verenigingen van de christelijke zuil. Toch is dit ook onder de oudere respondenten geen vanzelfsprekendheid meer. Wel vertellen de respondenten in het verleden wel op één of andere manier verbonden te zijn geweest met verenigingen binnen de christelijke zuil. Dit verband neemt uiteenlopende vormen aan. De ene respondent verwijst naar haar kinderen, die aangesloten waren bij de jeugdbeweging die vanuit de parochie ontstond en geleid werd. Andere respondenten

vertellen hoe ze betrokken waren bij de organisatie van parochiale activiteiten of hoe ze na de mis afspraken met een groepje parochianen. De respondenten rond de 40 jaar, met jonge kinderen, verwijzen naar een job bij een organisatie van de christelijke zuil (Broederlijk Delen bijvoorbeeld) of een persoonlijke inbreng en de beleving bij het doopsel van een kind. Wanneer er wordt verteld over lidmaatschap van christelijke of parochiale organisaties wordt dit niet gekoppeld aan de beleving van spiritualiteit of intense ervaringen. Het bezoeken van een kerk vormt slechts voor enkelen een rust- of bezinningsmoment, maar is eerder een ‘toeristische’ activiteit.

De meeste (jonge) respondenten nemen dus afstand van de Kerk. In lijn met de nadruk in het sociaal-culturele christendom op (gemeenschappelijke) waarden, geven ze wel aan bepaalde waarden te hebben meegekregen. Ze willen deze ook doorgeven aan (eventuele) kinderen. Vrijheid, het ‘mogen dromen’, en niet ‘boos op een ander gaan slapen’ zijn voorbeelden van dergelijke waarden die ze belangrijk vinden en willen doorgeven.

3.2 Meerwaarde van de wijk

Ook bij het uitkiezen van een woning stellen mensen verschillende waarden voorop. Het combineren van informatie van de stad en van de (toekomstige) bewoners van nieuwe wijken, maakte het mogelijk beide wijken en het profiel van de wijken te schetsen. Met deze schets geven we de belevingswaarde van beide wijken voor de respondenten weer.

De respondenten kozen steeds bewust voor een wijk in de nabijheid van de stad. De voordelen van het wonen in de stad zijn voor alle respondenten belangrijker dan de rust van het platteland. Verschillende respondenten zijn oorspronkelijk afkomstig van buiten de stad. Een terugkerend argument om een woning in de stad te zoeken bleek de bereikbaarheid, zowel de nabijheid van allerlei vormen van transport als de aanwezigheid van culturele activiteiten, verscheidene *events* en horecazaken in de nabije omgeving.

Hoewel alle respondenten bewust kozen voor de stad, bleek een vorm van rust toch voor iedereen erg belangrijk. Een deel van de respondenten verwijst naar de aanwezigheid van groen en de autovrije straten. Deze elementen brengen rust in de wijk en de directe leefomgeving van de bewoners. In het Groen Kwartier bleek voor verschillende respondenten de iets of wat dorpse sfeer van Berchem (waaraan het Groen Kwartier grenst) van belang. Ook de aanwezigheid van een (ruime) private buitenruimte (in de vorm van een tuin of een terras) is voor de respondenten van groot belang. De mogelijkheid tot ontspanning in de eigen tuin of op het eigen terras wordt als een erg grote meerwaarde gezien, voor velen is dit ook een van de redenen geweest om voor de woning in kwestie te kiezen.

Kortom, de nieuwe wijk vormt voor vele bewoners de middenweg tussen de nabijheid van de stad en de rust van het platteland. De keuze voor Regatta en het Groen Kwartier zijn in dat licht niet toevallig. Zowel Regatta op Linkeroever als het Groen Kwartier of het voormalig militair hospitaal op de rand van Berchem en de Antwerpse wijk Haringrode (2018) zijn totaal nieuwe stadswijken, waarin de aanwezigheid van zowel de voordelen van de stad als de natuur een belangrijke rol spelen. We verduidelijken dit met een korte beschrijving van beide wijken.

Regatta

Regatta is een stadsuitbreidingsproject waarvan het ontwerp en de realisatie in handen zijn van projectontwikkelaar Vooruitzicht. De stad Antwerpen en het autonoom gemeentebedrijf AG Stadsplanning staan in voor de regie (Stad Antwerpen, 2012).

Om een gevarieerd publiek aan te trekken, worden in de wijk verschillende woonvormen opgenomen. De drie woonvormen die voorkomen zijn kleinere appartementen; een deel grondgebonden woningen, dit zijn woningen met een tuin; en de residentiële appartementen met zicht op het Galgenweel, en op de rechteroever. Door hun locatie worden deze laatste appartementen veel duurder verkocht. Er is geen sociale woningbouw voorzien omdat die oververtegenwoordigd is in de naburige wijk Europark. De kleinere appartementen zijn gelokaliseerd op de Blancefloerlaan, aan de noordelijke zijde van de wijk. Ze zullen vermoedelijk oudere mensen aantrekken die hun eigen huis verkopen en inruilen voor een kleiner appartement. De gezinswoningen met tuin liggen in de kern van de wijk. Deze woningen zijn gericht op jonge gezinnen. Aan de zuidkant van de wijk, de kant van het Galgenweel, liggen de residentiële appartementen. De stad en projectontwikkelaar Vooruitzicht hopen op deze manier een segregatie van het doelpubliek te vermijden.

In de toekomst zullen er in Regatta vijfduizend mensen wonen en tweeduizend mensen werken. Het publiek dat hier zal komen wonen is deels afkomstig uit de andere wijken van Linkeroever en het Waasland en deels uit de rest van Vlaanderen. De bouw van de wijk zal nog tien jaar duren. De eerste bewoners wonen nu sinds een jaar tot anderhalf jaar in de Regattawijk. Wanneer de wijk volledig bewoond zal zijn, zal de wijk een vierde van de bewoners van Linkeroever huisvesten. Er wordt een kleuter- en lagere school voorzien, kantoren, een park, een supermarkt en andere winkels. Voor cultuur kan men in de wijk terecht bij het Theater aan de Stroom of in de Antwerp Bowling (ATV, 2012; Vooruitzicht, 2012, Dienst stadsplanning Stad Antwerpen, 2012).

Het Groen kwartier

Het Groen Kwartier is een stadsvernieuwingsproject dat gecreëerd werd en wordt door de Stad Antwerpen en projectontwikkelaars Vanhaerents en Wilma Project Development op de site van het voormalig militair hospitaal.

Het project wordt omschreven als een residentieel en duurzaam bouwproject. Deze woonzone wordt ook de groene long van Antwerpen genoemd. Het gaat hierbij om uiteenlopende woonvormen. Er zullen uiteindelijk 175 nieuwbouwappartementen gebouwd worden, 65 lofts en 65 stadswoningen met tuin. Daarnaast komen er 99 sociale huur- en koopwoningen en voorziet men ruimte voor kantoren voor vrije beroepen en een klein hotel. De vroegere kapel van het militair hospitaal wordt een restaurant (La Chapelle van Sergio Herman). Door de verschillende woonvormen probeert men verschillende doelgroepen aan te trekken: jong en oud, alleenstaanden en gezinnen, mensen die residentieel wonen of sociaal wonen. Het profiel dat momenteel in de wijk aanwezig is kan opgesplitst worden in twee groepen. Enerzijds zijn er de sociale woningen die grotendeels bewoond worden door islamitische gezinnen en anderzijds zijn er woningen met hoogopgeleide jonge middenklassegezinnen.

De eerste fase, die in 2007 van start ging, werd eind 2010 afgerond. Deze fase omvatte het slopen van magazijnen, het voormalig arsenaal en de niet-beschermden delen van het militair hospitaal. Vervolgens renoveerde men de ziekenhuispaviljoenen en het noord-zuidgebouw. Men startte met de nieuwbouw ten noorden van de site, de aanleg van parkeergarages onder het paradeplein en de werken aan het openbaar domein. Intussen bevindt de wijk zich in de tweede fase van de

bouw. De oorspronkelijke zone van het militair hospitaal wordt vergroot door 't Groen Kwartier ook toegankelijk te maken vanuit de Van Luppenstraat, de oostelijke kant van het militair hospitaal. Hier zal ook een kinderdagverblijf komen. Bij de bouw van de eerste gezinswoningen en appartementen benadrukten de architecten de aanwezigheid van drie ruimtes: de private binnenruimte, de private buitenruimte en de publieke buitenruimte (ATV, 2012; Stad Antwerpen, 2012; 't groenkwartier, 2012).²

De groene of natuurlijke omgeving van de nieuwe wijk in de stad en de bereikbaarheid van de wijk en van de stad vanuit de wijk vormen zowel voor Regatta als voor het Groen Kwartier een meerwaarde. Deze twee aspecten kenmerken ook de spirituele plekken van de respondenten. Aan de hand van citaten en diverse literatuur gaan we in het volgende hoofdstuk dieper in op de kenmerken van deze spirituele plekken.

² De private binnenruimte verwijst naar de private ruimtes in de woning. De private buitenruimte verwijst naar een tuin en/of een terras dat eveneens privé is en aan de woning verbonden. De publieke buitenruimte is de publieke ruimte in een wijk: de autoluwe straten, eventuele grasveldjes of een parkje.

Hoofdstuk 4: Spirituele plekken in de stad

Alvorens we de respondenten bevragen over een plek die voor hen speciaal is of een plek waar ze iets spiritueel of intens beleefd hebben, polsen we naar de belevingswaarden van hun wijk en de keuze voor deze wijk. Als we de respondenten aan het woord laten, vertellen ze eerst over de bereikbaarheid van de stad en alles wat er te beleven is. Ze houden van de stad met haar drukte, vele contacten en tal van (culturele) activiteiten, maar zoeken in hun woning toch naar rust. Hun dagelijks leven is druk gevuld en er is steeds veel te doen. Het inbouwen van een rustpunt probeert men functioneel te doen, het zit in kleine rituelen of vindt sporadisch plaats. In de drukte en het rumoer van de stad en hun leven, bouwen de respondenten momenten in van stilte, rust of spiritualiteit door het opzoeken van natuur of meer ‘verlaten’ plekken. Vaak gaat het ook om momenten die temidden van het leven van alledag plaatsvinden: een bezoek aan een nabijgelegen park, een kopje thee in de tuin, een wandeling langs de Schelde (linker- of rechteroever) of het strelen van een konijntje of een ander huisdier.

Het inbouwen van rustmomenten in het alledaagse leven, kan zich in spirituele zin op verschillende wijzen uiten of kan op verschillende plekken plaatsvinden. Voor sommigen gaat een spirituele plek gepaard met stilte, anderen gaan op zoek naar het mystieke van de haven en de dokken of verkiezen de aanwezigheid van vrienden of familie op een pleintje of ergens in de natuur. Het contrast dat mensen opzoeken of de ambiguïteit tussen drukte en rust /stilte die hen aantrekt, ligt ofwel in hun wijk waar ze zoeken naar rust in de stad, ofwel in een soort van (weekend)ritueel waarmee ze een *rustpunt* willen inbouwen. Een voorwerp of een andere toevoeging aan de publieke ruimte kan ervoor zorgen dat het alledaagse een ander gelaat krijgt. Een herdenkingsruimte op pukkelpop, een paviljoen in je voortuin of een bank die temidden van de drukte geplaatst wordt bijvoorbeeld, zorgt voor een contrast met de omgeving. Een plek kan dus ook gebruikt worden om contrasten, fricties of ambivalenties, die mensen in hun alledaagse leven ervaren, ruimtelijk een plaats te geven of aan de oppervlakte te brengen. Op die manier geven ze ook aan wat ze echt belangrijk vinden en als heilig beleven. Deze voorbeelden kwamen naar boven in de interviews en in de *learning community*. Net zoals de respondenten in het onderzoek van Nynäs en Pessi, die aangeven dat *“de stilte of de vredigheid van de kapel als een middel dient om het sterke verschil tussen de kapel en de omgeving te benadrukken”*. In dit onderzoek is het niet de kapel die als middel tot stilte of vredigheid dient (Nynäs en Pessi, 2012: 161-187). Hier kiezen de respondenten zelf voor plekken die dezelfde sfeer uitstralen of creëren ze rituelen die de omgeving met deze sfeer vullen. Belangrijk voor deze studie is alleszins de vraag of deze plek ook in de nieuwe wijk kan gevonden worden.

In dit onderzoek proberen we te weten te komen hoe de respondenten deze spirituele of heilige plekken omschrijven of wat ze voor hen betekenen. Omdat de respondenten de woorden spiritueel of heilig erg uiteenlopend interpreteren, was het niet altijd eenvoudig om tot hun spirituele plekken te komen. De respondenten gebruiken eerder woorden als magisch, fascinerend, mysterieus, mystiek, verlaten, enzovoort om hun ‘*spirituele*’ plek te benoemen. Zoals gesteld, kozen we ervoor om plekken die mensen omschreven en die overeenkomen met onze definitie van spirituele plekken achteraf als spiritueel of heilig te benoemen, ondanks het feit dat respondenten dit zelf niet zo zouden benoemen. In de volgende paragrafen beschrijven we aan de hand van interviewfragmenten hoe de respondenten deze plekken beleven en welke betekenis ze aan deze plekken geven. In de plekken die mensen omschrijven kunnen we vier categorieën onderscheiden: plekken waar het beleven van intimiteit in gemeenschap of met zichzelf centraal staat, de parochiale ruimte, de momentane gemeenschap en plekken die gekenmerkt worden door iets ‘spiritueels’.

4.1 Beleven van *Gemeinschaft* in de stad

In dit puntje worden allereerst verschillende citaten besproken van plekken waar mensen bewust naartoe trekken om een vorm van intimiteit te beleven. Intimiteit met hun partner, met vrienden of met zichzelf. De plek vormt de setting of het decor voor de ervaring die ze (willen) beleven. Door de aanwezigheid van bepaalde elementen of omgevingsfactoren beleven ze hier een intense ervaring of kunnen ze tot zichzelf komen. Plekken en momenten aan het water (vooral de Schelde) vormen daarbij vaak het terugkerend element. In deze gevallen verbinden de respondenten de plek met een positieve emotie. Dit hoeft echter niet altijd het geval te zijn, zoals blijkt uit een citaat waar een plek ook een sterke negatieve, maar nog steeds intieme emotie met zich meebrengt.

Beleven van intieme sereniteit aan het water en in de natuur

Ingrid: Aan de kaaïen, het water spreekt mij aan. Voor de verjaardag van mijn man zijn wij met de pannenkoekenboot gaan varen, met de Flandria.

Interviewer: Wat spreekt u daarin aan?

Ingrid: Voor mij is de plek op zich niet zo belangrijk. Het is de moment dat je met die boot, die pannenkoekenboot dat is nu iets stom, maar je zit daar met je kinderen en kleinkinderen, dat is plezant. Maar ja die boot, als er iets te vieren valt, een gelegenheid is, probeer ik altijd wel iets te zoeken om te doen, iets dat iedereen leuk vindt, oud en jong, het gaat voor mij vooral om dat samenzijn. Ik zou dat alleen nooit doen, ik zou niet alleen op die boot stappen. (...)

Als ik erbij stilsta ga ik wel altijd naar groen en water. En volgend jaar, dat is ook al beslist, ik heb dan een ronde leeftijd en dan gaan we met vrienden, die hebben een boot, dan gaan we de rivieren van Frankrijk bevaren. Da's ook op het water.

Ingrid is een gepensioneerde vrouw, ze kocht samen met haar man een appartement op het Groen Kwartier nadat haar kinderen het huis uit waren. Ze heeft drie kinderen die ze binnen de sociaal-culturele christelijkheid opvoedde. Ze is afkomstig uit Berchem en heeft daar ook heel haar leven gewoond. In Berchem was ze erg geëngageerd in verschillende vormen van buurtwerking.

Interviewer: Wat zou u laten zien, bijvoorbeeld aan een vriendin ?

Rosie: Ik weet niet of ik sightseeing zou doen. Ik zou wel altijd wandelen naar Sint-Anneke en Radio Minerva is daar ook. En als ik met de kleine ga wandelen, met de buggy, dan ga ik ook daar wandelen.

Rosie is een oudere vrouw, haar man is recent overleden en ze verhuist binnenkort naar een appartement op Regatta. Haar zoon woont ook in de buurt, ze verhuist vooral om dichterbij hem te wonen.

Charlotte: Wat we ook soms doen is een wandeling in de haven, voorbij het pomphuis.

Interviewer: Wat spreekt je aan?

Charlotte: Ja, het water, we hebben eens een wandeling gedaan door de dokken. Ook om de stad te leren kennen, ook omdat dat een buurt is die in ontwikkeling is.

Het Eilandje, de dokken, langs de Schelde. Achter het Eilandje daar gebeurt niet veel, dat is dan eerder voor het water.

Charlotte is een vrouw die met haar vriend een huis kocht op het Groen Kwartier. Op het moment van het interview is ze zwanger. Ze is afkomstig uit een dorpje in de provincie Antwerpen en woont pas sinds anderhalf jaar in Antwerpen.

Kathleen: En als het mooi weer is, in die bocht aan de Schelde, waar ATV is. Een stukje fietsen langs de kaaien en dan daar op een bankje gaan zitten, een boek lezen of een terrasje doen. Voornamelijk in de zomer natuurlijk. In de winter is dat minder.

Interviewer: En wat spreekt u zo aan aan die plek?

Kathleen: Rust, rust en water, alle, voor mij toch persoonlijk, ik kan daarvan genieten. Ik heb een job waarbij ik veel moet bij nadenken en ik heb een psychisch zware job. En door zo'n dingen kan ik ontspannen. Ik kan ook ontspannen van de strijk te doen. Dingen waarbij ik niet moet nadenken.

Kathleen woont samen met haar twee kinderen en haar partner in een huis op Regatta. Ze is oorspronkelijk van de kant van Linkeroever en Zwijndrecht, ze werkt in een ziekenhuis in Antwerpen.

In bovenstaande citaten vertellen de respondenten hoe ze zich aangetrokken voelen tot water. Ze gaan er wandelen of doen een activiteit met familie, of ze vinden er een soort van rust. Al deze mensen verwijzen op een of andere manier naar de sfeer van het water die hen kalmte of rust en een goed gevoel geeft. Rosie gaat er wandelen met haar kleinzoon, Charlotte met haar partner. Zowel Rosie als Charlotte komen op verschillende plekken in en rond de stad, maar als ze in een iets intiemere sfeer van de stad willen genieten, kiezen ze voor een wandeling langs de Schelde. Bij Ingrid is het heel duidelijk hoe het samenzijn met familie prioritair is, maar wel een extra dimensie krijgt in deze setting. De sfeer van het water is voor hen 'meer dan het gewone', ze zoeken steeds opnieuw het water op voor deze sfeer of dit gevoel. Op deze plekken vinden de respondenten een intieme sereniteit.

Annemie: Of wat gaan lopen in het bos, dat doe ik ook wel graag.

Interviewer: Om uit te waaien?

Annemie: Wat is uitwaaien? Nee, ik doe dat gewoon heel graag. Voor de ontspanning.

Als ge hier de baan oversteekt, dan hebt ge de middenvijvers, dan kom je aan het Sint-Annabos en dan kom je aan de dijk, dat is eigenlijk een heel groot gebied waar je een hele tour kan doen. Ik vind dat wel leuk.

Interviewer: Zit je dan constant in de natuur als ge ...

Kathleen: Ja, er is hier veel natuur hoor.

Annemie: Ja, want je kan ook wel aan het Galgenweel lopen, maar daar kan je een grotere tour doen.

Wanneer wordt gevraagd naar een plek die haar aanspreekt, vertelt Annemie over hoe ze gaat lopen. Haar partner omschrijft eerst hoe ze tot zichzelf kan komen aan het water. Zelf vertelt ze ook een zekere rust te vinden in het water, maar daarnaast ook in het lopen. Joggen in de natuur. De natuur en het lopen vormen voor Annemie een context waarin ze tot zichzelf kan komen. Twee andere respondenten vertellen ook over fietstochtjes langs de schelde, een moment waarop ze in aangename context alleen kunnen zijn. In deze voorbeelden biedt de natuur eveneens een setting voor intimiteit en voor zelfbeleving. De activiteit van het lopen of het fietsen is voor Rosie en Annemie een manier om tot zichzelf te komen, wanneer het zich afspeelt in een bosrijke omgeving op Linkeroever of langs het water wordt de ervaring bovendien net iets specialer.

De kerk blijft niet altijd een heilige plek

Interviewer: Zijn er plekken waar u al iets intens ervaren hebt, waar u zich ‘gedragen’ hebt gevoeld?

Lieve: Ja, ja, vroeger was dat de kerk hier en daarna ging bijna iedereen naar het parochiecentrum. Dat was zo, als je naar de kerk ging, dan ging je achteraf naar het parochiecentrum en als je dan niet kon, dan kwam je na de mis toch nog naar het parochiecentrum. De mis dat was een heel gevoelige plek, maar dat is veranderd voor mij, door het leven. Mijn kinderen zijn katholiek opgevoed, dus met de kinderen kwamen we ook in de kerk. Persoonlijk heb ik al veel mensen verloren, het is een verdrietige plek geworden, maar ik vind het ook een harde plek. (...) De plek van vroeger is in mijn leven veranderd van een heel warme plek naar een verdrietige, nostalgische plek. Voor mij is het een ‘die plek ken ik’, maar ik ga er niet meer zelf naartoe. Vroeger ging ik regelmatig, het hing ook vast aan de zondag, maar nu niet meer. Ik denk daar ook niet meer aan. De kerk is niet meer de plek waar ik naartoe ging voor rust, het was een bezinningsplek, een plek voor rust.

Interviewer: Is er nu een andere plek waar u naartoe gaat voor die rust?

Lieve: Nee eigenlijk niet. Die geborgenheid en die rust vind ik wel op mijn werk. Die mensen kan je ondersteunen in de zin, dat het leven beëindigend is. Die mensen helpen als ze het fysiek of mentaal niet meer zelf kunnen. Er zijn voor die mensen dat geeft mij wel rust.

Interviewer: Zou u dat dan omschrijven als iets religieus of iets spiritueels?

Lieve: Een stuk wel ja, dat blijft wel zitten. Het gaat dan niet om er te zijn voor anderen, maar het gaat uit van mijzelf. Ik ben zo, ik help graag mensen, ik wil mensen helpen en er zijn voor mezelf en mezelf structuur geven, dat is waar dat ik mee moet vechten. Daarvoor moet ik aan mezelf werken, elke dag. Maar zorgen voor een ander, elke dag. Dat is ook uw grenzen kennen.

Lieve is eind de 50 en woont alleen in een appartementje op Regatta. Ze heeft haar hele leven op of nabij Linkeroever gewoond en haar sociale kring ligt hier dan ook. Ze werkt in de sociale sector en is erg geëngageerd. Haar drie kinderen zijn al het huis uit.

Sociale relaties bestaan in en door de ruimte en het ruimtelijke wordt bijgevolg sociaal gevormd. Religie geeft zichzelf vorm en uit zich in een ruimte en speelt dus ook een rol in de inrichting van de ruimte. Dat plekken ingericht worden door sociaal-religieuze relaties wordt niet enkel aangetoond in kerken of andere sacrale ruimtes (Knott, 2005: 11-22). In het bovenstaande voorbeeld is de kerk, met de sociaal-religieuze relaties die de plek vormgeven, in eerste instantie een spirituele en heilige plek. De betekenis van de plek is echter gewijzigd door veranderingen in de sociale relaties. De kerk als sacrale plek, gevormd door sociale relaties, werd een verdrietige en nostalgische plek in plaats van een geborgen en warme plek. Opmerkelijk is dat de sterke emoties die Lieve omschrijft, blijven. Vroeger waren de sterke emoties positief en stonden ze voor een warm samenzijn en verbondenheid met familie en anderen. Nu zijn de emoties er nog steeds, maar dan vervuld van pijn en verdriet.

De kerk is voor Lieve dus, in tegenstelling tot voor de meeste andere respondenten, een erg emotionele en speciale plek.

Dit momentje is heilig

Leen: Ja, en op zaterdag hebben we de gewoonte om eerst samen naar de markt te gaan en dan heel uitgebreid ontbijten en de krant lezen. Dat is echt zo ...

Joost: Ja, om het weekend te beginnen.

Leen: Ja, dat is ook wel een ritueel.

Joost: Ja, volgens mij is dat geen ritueel maar omdat we in dat gewoon .. we vinden dat gewoon super leuk. Als we kinderen zouden krijgen, gaan we dat niet meer doen denk ik.

Leen: Het zal eerder een gewoonte zijn.

Interviewer: Om de drukte van de week achter je te laten en het weekend in te zetten?

Leen: Ja, en de weekendkrant is altijd dik genoeg om helemaal uit te spitten. ...

Joost en Leen zijn oorspronkelijk van buiten de stad. Ze kozen er bewust voor om in de stad te blijven wonen en niet terug te gaan naar hun rustige geboortedorp. Ze houden van de vele culturele activiteiten die de stad te bieden heeft en de bereikbaarheid van alles in de stad, ook de anonimiteit van de stad vinden ze belangrijk. Het koppel zet het weekend steeds in met een uitstapje naar de markt en een gezamenlijk ontbijt. Zelf willen ze het geen ritueel noemen, ze vinden het gewoon leuk en doen het om het weekend in te zetten. Het bezoek aan de markt en het uitgebreid ontbijten is een heilig moment in hun week. Ze kunnen op dit moment tot zichzelf komen. Het verbindt hen met zichzelf, met elkaar en ook met de omgeving van hun wijk. Iets later komen ze terug op dit ritueel. Ze houden van kaas en op de markt in Berchem staat een kaaskraam en dus gaan ze daar steeds kaas kopen. Opvallend is de wijze waarop Leen en Joost deze activiteit en de beleving ervan beschrijven. In vergelijking met andere plekken of belevingen benadrukken ze hier niet het puur functionele. Wanneer Leen spreekt over haar liefde voor het geven en krijgen van postkaartjes of de belevingswaarden van een straat wil ze dit niet benoemen. Ze wil er geen betekenis of gevoel aan toekennen. Dit staat in contrast met de manier waarop ze hun weekendritueel omschrijft.

4.2 Beleven van de parochiale ruimte in de stad: verlangen naar gemeenschapsvorming in de wijk

Uit vorige citaten blijkt dat de respondenten zoeken naar sereniteit en intimiteit op plekken in de natuur of in de stad. Een meer uitgesproken behoefte van de respondenten is het verlangen naar gemeenschap. Veel meer dan een bewust tot zichzelf komen of een beleving van spiritualiteit, gaan ze op zoek naar gemeenschap. Wanneer respondenten bevraagd werden over hun beleving van de wijk en wat zij zochten in een nieuwe wijk omschreven zij vaak een gevoel van verbondenheid met en veiligheid in de wijk. Deze beleving sluit goed aan bij wat Lofland beschrijft als de parochiale ruimte. Aan de hand van twee interviewfragmenten bespreken we deze 'parochiale' relaties of de dorpse sfeer in een nieuwe wijk.

Het dorp in de stad

Kathleen: Deze buurt is wel anders dan dat je in een bestaande straat gaat wonen. Iedereen is hier nieuw en ik denk ook wel dat iedereen met dezelfde instelling naar hier is gekomen.

Interviewer: Wisten jullie dat op voorhand, was het misschien ook een reden om hier te kopen?

Kathleen: Ja, dat was heel belangrijk. Ik kan geen andere plaats noemen waar de kinderen hun boekentas in de gang gooien en buiten gaan spelen, zonder dat je schrik hebt. We moeten dan wel altijd zeggen: om zo laat thuis want dan gaan we eten. Da's wel lastig. Maar 't is fantastisch dat het kan.

Interviewer: Een dorps sfeer een beetje?

Kathleen: Ja en da's heel leuk eigenlijk. Er is geen gevaar, iedereen houdt er rekening mee en weet, dat zijn de kinderen van Kathleen en Annemie.

Kathleen en Annemie wonen een jaar in hun huis op Regatta. Ze hebben twee kinderen die in Zwijndrecht naar de lagere school gaan, zelf werken ze in de stad. Ze vertelden beiden erg enthousiast over de sfeer tussen de bewoners en de gezamenlijke activiteiten die er georganiseerd worden. Het gevoel van veiligheid en samenhang was voor hen een reden om hier te komen wonen. Al van voor de bouw van hun huis begon, zijn zij betrokken in de activiteiten van de wijk. Het is voor hen ook essentieel dat deze gemeenschappelijkheid een positieve basis heeft en niet ontstaat vanuit een gemeenschappelijke ergernis of een gemeenschappelijk probleem.

Joris: Vroeger in het buitenland woonden we in een *gated community*, dat is nu hier niet het geval. We waren wel op zoek naar een plek waar de kinderen buiten kunnen lopen en op straat spelen.

Interviewer: Was u bewust op zoek naar dat *community* gevoel?

Joris: Euh... bewust niet denk ik. Ik weet wel dat het meekomt met die andere dingen, als je woont in een straat met groen en waar je op straat kan spelen en bij onze vorige woonst was dat ook zo. Je komt vanzelf tot die gemeenschappelijke ruimtes. Het feit dat er geen auto's mogen komen, dan verwacht je wel dat mensen min of meer op dezelfde manier denken. Het is niet iets waar we naar hebben gezocht, maar ik vind het wel vanzelfsprekend dat het erbij komt.

Joris verhuist over enkele maanden samen met zijn vrouw en drie kinderen naar het Groen Kwartier. Joris zelf werkt in de stad, zijn vrouw werkt buiten de stad. De kinderen zijn tussen de 5 en de 12 jaar en gaan naar een katholieke school in de stad. Voor hen was het Groen Kwartier de compromis tussen wonen in het midden van de stad of op het platteland. Tot voor kort woonde het gezin in het buitenland. Daar woonden ze in een *gated community*.

“Het contact met de burens”, “het *community* gevoel” of “een gelijkgezindheid binnen de wijk”

De respondenten omschrijven het allemaal iets anders, maar bijna allemaal gaan ze in hun nieuwe wijk, zowel in het Groen Kwartier als op Regatta, op zoek naar een gemeenschapsgevoel. Hun sociaal leven situeert zich in verschillende wijken van de stad en is goed gevuld. Toch zoeken ze in de anonimiteit van de stad naar een gevoel van samenhang in de wijk.

Om de *Gesellschaft* van onze huidige samenleving te doorbreken gaan de respondenten op zoek naar intiemere relaties. Nieuwe wijken kunnen echter bezwaarlijk omschreven worden als *Gemeinschaft*. Het is niet vergelijkbaar met een traditionele samenlevingsvorm. Er worden nieuwjaarsrecepties en zomerbarbecues georganiseerd, burens slaan een praatje wanneer ze elkaar tegen komen en kinderen spelen samen op straat. Het gevoel van samenhang en gelijkgezindheid dat hierdoor ontstaat komt wel overeen met de sfeer die Lofland omschrijft als de *parochial realm*. Deze sfeer is volgens de respondenten kenmerkend voor nieuwe wijken omdat iedereen hier tegelijk als nieuweling aankomt.

De sfeer van de *parochial realm* in de wijk en de *public realm* in de rest van de stad vormt een contrast. De respondenten kiezen bewust voor de stad, maar ook voor de intimiteit van de nieuwe wijk. De ambiguïteit van spirituele plekken zien we ook hier terug. De respondenten verlangen zowel naar intimiteit als naar anonimiteit. De nieuwe wijken lijken beide sferen op een goede manier te kunnen omvatten.

Naast de activiteiten die in de wijk georganiseerd worden, nemen bijna alle respondenten deel aan activiteiten die in de stad plaatsgrijpen. Ook in dit grotere, anonieme verband voelen zij een verbondenheid en worden zij geraakt. Dit leidt vaak tot een momentaan gevoel van gemeenschap. Deze vorm van gemeenschap wordt in de volgende paragraaf besproken.

4.3 De momentane gemeenschap

De respondenten hechten bijna allemaal belang aan sociale contacten met vrienden en/of familie. De stad doet met haar uiteenlopende sferen en publieke ruimtes voor hen dienst als ontmoetingsplek. Een tochtje op de Flandria met familie omdat het heerlijk is op het water te varen en te kunnen genieten in het bijzijn van kinderen en kleinkinderen. Samen met de kinderen een middagje naar Park Spoor Noord gaan om samen te picknicken. Met vrienden op café gaan op de Dageraadplaats of genieten van een druk zomers terrasje op de Leopold Dewaelplaats.

Naast deze klassieke sociale contacten met mensen uit de intieme kring neemt meer dan de helft van de respondenten deel aan activiteiten die vanuit en/of in de Stad worden aangeboden en georganiseerd. Ze geven aan graag deel te nemen aan de *events* van de Zomer van Antwerpen of van de Stad zelf. Ze verwijzen daarbij naar de gehele sfeer van zulke *events*: een dansavond aan de Schelde, geraakt door de doortocht van de duiker en de reus door de stad (opvoering Royal De Luxe 2008), de kerstmarkt, enzovoort. Onderstaande citaten geven dit weer.

R1: Ik ga ook graag naar de kaaïen, in de zomer zijn daar vaak dingen te doen. Zoals de tango dansen op de kaaïen naast de Schelde. Dat is wel een leuke sfeer.

R2: Waar ik ook door geraakt was, was 'de duiker en de kleine reuzin' in Antwerpen. Dat vind ik ook fantastisch aan de stad, zo'n dingen als van de Zomer van Antwerpen.

De stad dient hier niet enkel als ontmoetingsplaats. Deze *events* maken iets los in de mensen. De omgeving waarin de *events* plaatsvinden geeft een extra dimensie. Zo gaat men bijvoorbeeld tangodansen aan de kaaïen. Deze festivalachtige activiteiten of *events* in de stad zijn vaak eenmalig en van kort duur, hierdoor creëren ze een gemeenschapservaring voor enkele uren (De Roest, 2012).

Deze *events* versterken sociale netwerken en leveren een bijdrage aan de versterking van het sociaal kapitaal van de gemeenschappen die het *event* mogelijk maken (De Bres en Davis, 2001; Misener

en Mason, 2006; 2009 in De Roest, 2012). In het geval van de respondenten gaat het niet om het organiseren van deze festivals, maar de deelname aan festivalachtige activiteiten of *events* in de stad (De Roest, 2012). Een aantal van deze *events* trekt zoveel mensen aan dat het lijkt of de gehele stad erbij betrokken is. Enkele jaren geleden kwam er een theatergezelschap naar Antwerpen dat reuzen met behulp van kranen door de stad liet wandelen. De respondent hierboven geeft aan door deze ervaring geraakt te zijn. Iets later in het gesprek vertelde hij dat dit soort ervaringen of *events* voor hem één van de redenen zijn om in de stad te blijven wonen. Deze *events* onderbreken de alledaagse werkelijkheid voor een paar uur (Turner, 1974 in De Roest, 2012). Tijdens het *event* kan door een gedeeld geraakt worden door sfeer en muziek, de ervaring van een momentane gemeenschap ontstaan. Dit geraakt worden is ook wat de respondenten omschrijven. Het gevoel deel uit te maken van deze *events*, een soort van verbondenheid te ervaren en dus deel uit te maken van de momentane gemeenschap is iets wat de respondenten graag opzoeken. (De Roest, 2012)

4.4 De beleving van een plek als spiritueel

In de vorige paragrafen stonden gemeenschapsvorming en sociale relaties in de stad centraal. De omschreven plek is in de eerste plaats de setting waar ze intimiteit of een vorm van gemeenschap beleven. Het is die beleving van intimiteit die mensen als heilig of speciaal beleven of waarnaar ze op zoek zijn. De plek maakt het mogelijk om iets spiritueels te beleven, maar wordt op zich niet als heilig of als het belangrijkste benoemd. Het is wat op de plek gebeurt of wat men er doet (met of zonder anderen) wat centraal staat. Die nadruk is echter niet in alle citaten terug te vinden. Andere respondenten benadrukken in hun beleving wel de plek zelf als mystiek of magisch. Het is de sfeer van de plek die hen dan ook leidt naar een bepaalde beleving ervan. Opvallend is dat in deze gevallen de ambiguïteit tussen de plek en de beleving van de stad sterk naar boven komt. Vooral de stilte of rust die deze plek uitstraalt en de ambigue verhouding met het drukke stadsleven wordt sterk benadrukt.

Interviewer: Heb je een band met de kerk of stap je soms een kerk binnen?

Koen: Nee, niet met een kerk, we hebben hier wel een kapel. Ik heb eens gefigureerd in een film lang geleden en toen konden we hier binnen. Het was toen nog wel militair domein. Het was nacht en dat trok toch wel de aandacht. Dat had wel iets speciaals, ik was wel aan het fantaseren wat je hiermee kon doen om er te komen wonen enzo. Dat speelde wel een rol toen we het konden kopen. Ja, da's nu toevallig een kapel.

Interviewer: Niet voor het religieuze, maar voor het esthetische dan eerder?

Koen: Jao (*niet overtuigd*), maar wel zo het mysterieuze. Het katholieke dat niet.

Interviewer: Aja, het mysterieuze dat een beetje aantrekt zo?

Koen: Ja, ja, het mystieke, ja, het feit dat dat een kapel is vind ik wel cool, maar ik ben geen kerkganger. Moest dat een kapel zijn die nog gebruikt wordt, ik zou dat wel oké vinden, ik zou er niet elke week in de kerk gaan zitten, maar ik zou het wel oké vinden. (...) Al moeten dat voor mij eigenlijk niet per se kerkgebouwen zijn. Ik kan ook gewoon hier thuis in de zetel zitten en naar buiten kijken door het raam.

(Koen verwijst naar een oud paviljoen dat tegenover hun loft staat, een gerestaureerd historisch gebouw in donkerrode steen.)

Voor de rust. Toen ik daarstraks thuiskwam van mijn werk, stond de radio aan, ik heb toen aan mijn vriendin gevraagd om die uit te zetten. Voor de rust, de stilte.

Koen is een dertiger die samen met zijn vriendin een loft kocht op het Groen Kwartier. Hij komt oorspronkelijk uit Berchem en kent dus Antwerpen en de buurt van het Groen Kwartier erg goed. Eerder in het gesprek vertelde Koen geen band te hebben met de katholieke kerk, hij zegt dat hij niet gelovig is, wel verwijst hij naar een opvoeding binnen de sociaal-culturele christelijkheid. Het gesprek vindt plaats in de woonkamer van zijn loft, verschillende keren wijst Koen buiten dingen aan. Hij vertelt hoe hij soms in de zetel zit en kijkt naar het gebouw aan de overkant van de straat dat hij door het raam ziet staan. Het gebouw is een historisch paviljoen van het militair hospitaal. Ook de sfeer van de voormalige kapel van het militair hospitaal spreekt hem aan. Het mystieke van de kapel of van andere historische gebouwen raakt hem. De stilte en de architectuur van het gebouw zijn daarbij belangrijke factoren. Dit is geen plek in de publieke ruimte, de plek is ook niet altijd een spirituele plek, maar in de juiste sfeer en omstandigheden wordt deze alledaagse plek een spirituele plek voor hem. De stilte staat in contrast met zijn werkdag in de stad. Riet Bons-Storm verwijst naar het heilige als dat wat een gevoel van overweldiging veroorzaakt door verwondering. Het gaat hier om een beleving van 'meer dan het gewone' (Bons-Storm, 2012: 43-45). Zelf wil Koen de kapel niet als religieus omschrijven. Na enige aarzeling noemt hij de sfeer van de kapel mysterieus en mystiek. In tegenstelling tot Lieve (4.1), bij wie geen twijfel is over de aanwezigheid van emoties tegenover het kerkgebouw, spreekt Koen slechts voorzichtig een emotie uit. Bij Koen wordt de beleving van iets mysterieus veroorzaakt door de esthetiek van gebouwen (niet enkel de kapel) en de sfeer van zijn wijk.

Het verborgene in de stad

Julie: Ik ben niet zo voor de typische plekken in de stad, ik ga eerder op zoek naar de minder populaire plekken zoals bijvoorbeeld een oud bakkertje waar je ook iets kan drinken in de Cadixstraat. Ik kom er niet vaak, maar zo'n dingen zou ik meer willen doen. In het weekend een koffietje drinken en de krant lezen. De Cadixwijk dat heeft wel iets, ik ga ook soms met vrienden naar de haven, dat heeft iets magisch.

Julie woont nog maar sinds een half jaar in de wijk van het Groen Kwartier. Ze is ongeveer 27 en werkt in Brussel. Ze is opgegroeid in een klein dorpje en in een sociaal-cultureel christelijke context. In tegenstelling tot Koen, zeggen historische gebouwen haar niet veel. Zij wordt wel warm van het opsnuiven van de verschillende sferen van de wijken, zowel in eigen stad als in vreemde steden. In Antwerpen heeft in dat opzicht voor haar de Cadixwijk 'wel iets'. In de Cadixwijk begint de stad stilaan met het opbouwen van een nieuwe wijk. Nu is het echter nog een erg dun bevolkte, verlaten, ietwat industriële wijk in Antwerpen. De wijk maakt deel uit van het Eilandje en is daardoor grotendeels omsloten door water en dokken. Er is momenteel niet zo veel te doen in deze wijk. Dat is net wat Julie aanspreekt, ze zoekt de onontdekte plekjes op in de stad. In de drukte en de beweging van de stad, zoekt zij naar verborgen plekjes.

Een oase in de stad

Interviewer: Naar welke plekken zou je persoonlijk, voor jezelf heen gaan?

Koen: Je hebt hier vlakbij een park: Brilschans, de wolvenberg. Dat is vijf minuutjes met de fiets. Het Brilschanspark, da's zo'n beetje een verhoogje en je ziet er eigenlijk niets. Als de wind verkeerd staat hoor je de ring wel Daar neem ik eigenlijk niemand mee naartoe.

Interviewer: (tegen zijn vriendin) Jij bent daar wel eens mee naartoe geweest hé?

Vriendin Koen: Ja, ja, heel rustig, heel leuk. Waar die barbecues zo staan. En vlakbij.

Koen: Als je het niet weet, is het heel verrassend. Als je de fietsersbrug neemt dan kom je er in uit. Maar dat park, da's ook mooi, da's ook tof. En je moet niet ver gaan.

Interviewer: Spreekt de natuur je aan of is het meer voor de stilte?

Koen: Ik heb daar nog niet over nagedacht, ja. Hier is het ook stil natuurlijk ... Maar overdag, ze zijn nu niet aan het werken. Overdag is het niet stil. Ze zijn nu niet aan het werken, maar overdag zitten we nog met een situatie van bulldozers enzo. Maar de natuur, dat park, dat is iets dat je in de stad niet verwacht. Zo'n beetje een natuurreservaat. Ik vind dat wel leuk.

Dit citaat is eveneens van Koen. Net als in gebouwen vind hij ook stilte in de natuur. Een interessante kanttekening is dat het parkje dat hij omschrijft tussen het station van Berchem, de kleine ring en de Singel ligt. Het contrast tussen de stilte van de natuur en de drukte van de omgeving is hier overduidelijk.

Hoofdstuk 5: Besluit en aanbevelingen

De doelstelling van dit onderzoek was niet om de spiritualiteit van stedelingen of van bewoners van nieuwe wijken in kaart te brengen. We spitsten ons toe op de ruimtelijke dimensie van spiritualiteit, de spirituele plekken. De meerderheid van de respondenten bleek niet bewust bezig te zijn met geloof of spiritualiteit. Toch zoeken vele van hen spirituele plekken op. In dit hoofdstuk reflecteren we op de resultaten die de analyse van deze spirituele plekken opleverde. Uit deze beschouwing en andere aspecten van het onderzoek volgen een aantal aanbevelingen voor de stadspastoraal en de lokale parochies.

5.1 Concluderende beschouwingen bij de analyse

Mensen verlangen naar gemeenschap, zoeken gemeenschap en kunnen die ook vinden in de stad. Waar gemeenschap in de stad gevonden wordt of beleefd wordt, ontstaat ook ruimte voor wat we hier spiritualiteit of de beleving van het heilige hebben genoemd. Daarnaast kunnen plekken ook op zichzelf beleefd worden als spiritueel. Of het nu gaat om spiritualiteit die ontstaat op een plek waar men gemeenschap ervaart of die volgens de respondenten iets spiritueels in zich draagt, de beleving van die spiritualiteit blijft altijd aards. In lijn met Durkheim, kan ze misschien het best omschreven worden als een verdieping of verdichting van dat (dagelijkse) aardse leven in al zijn facetten. Op de beschreven plek openbaart dit leven zich als dieper, dichter, intenser en voller. Op die momenten gebeurt er dus iets. De beleving verandert. Tegelijk kan die beleving divers zijn. Men ervaart op de beschreven plek verbondenheid, rust, geborgenheid, samenhang, maar ook soms pijn en verdriet, men bevrijdt er zich van de stroom aan gedachten of kan er zijn gedachten kwijt, men komt er tot contact met zichzelf of met elkaar, men ervaart een plek als magisch of mystiek, men wordt geraakt door wat er in de stad gebeurt of verrast door een verborgen oase in de stad.

Globaal valt ook op dat het heilige niet wordt beleefd in één soort gemeenschap of sociale sfeer. Er is ook geen specifieke plek die iets spiritueels kan uitstralen. In de analyse van de interviews werd wel duidelijk dat verschillende vormen van gemeenschap een vindplaats kunnen zijn van spiritualiteit of van het heilige. Zo konden we, gebruik makend van het analysekader van Lofland, de verschillende spirituele plekken onderbrengen in de drie sociale sferen die Lofland onderscheidt: de private sfeer (met zichzelf, partner, familie en vrienden), de parochiale sfeer (in de nieuwe wijk, met burens) en de publieke sfeer (tijdens *events* in de stad). Elke sfeer bepaalt telkens hoe het heilige beleefd wordt of waarom een plek iets speciaals of spiritueels krijgt.

In deze beschouwing op de resultaten van deze studie staan we stil bij elke sfeer. Per sfeer reflecteren we op een aantal centrale thema's: de aard van de gemeenschappen waarin de beleving van het heilige tot stand komt, de precieze rol van het contrast en/of de ambiguïteit daarin, en het belang van de vormgeving of kenmerken van de plek in de beleving van het heilige. We starten bij de parochiale sfeer, die volgens ons het sterkst de relaties en de belevingen van de respondenten in de nieuwe wijk typeert.

De parochiale sfeer: gemeenschapsvorming in de nieuwe wijk als vindplaats van spiritualiteit

De term 'parochiale sfeer' verwijst bij Lofland naar een gevoel van gemeenschappelijkheid tussen verwanten en burens. Welke plekken binnen deze parochiale sfeer worden door de respondenten expliciet als speciaal en/of heilig benoemd?

Hoewel de respondenten allen opgroeiden in wat we in de analyse de sociaal-culturele christelijkheid noemden en vooral oudere respondenten verwijzen naar (vroegere) activiteiten in de parochie of in verenigingen uit de christelijke zuil, lokaliseren zij de parochiale sfeer en hun spirituele/speciale plekken zelden spontaan of expliciet in deze kerkgemeenschap en bijhorende verenigingen. Of anders, deze gemeenschap wordt slechts uitzonderlijk spontaan geassocieerd met plekken in de stad die men speciaal vindt of waar men iets bijzonder beleeft. Dit vaststellen betekent niet zozeer dat de kerkgemeenschap op dit punt tekort schiet. Het laat wellicht eerder zien hoe respondenten dergelijke ervaringen in hun kerkgemeenschap niet als dusdanig percipiëren of benoemen. Voor oudere respondenten (55+) lijkt hun verbondenheid met de kerkgemeenschap immers vanzelfsprekend. Jongere respondenten (zonder kinderen) lijken de kerkgemeenschap dan weer bij voorbaat uit te sluiten als een plek waar ze hun relaties in de parochiale sfeer (kunnen) vormgeven. Opvallend is dat de nieuwe wijk daar voor hen vaak wel in slaagt. Daarmee voldoet de nieuwe wijk ook deels aan hun verlangen naar samenhang en gemeenschap. Ontkerkelijkheid leidt er dus niet toe dat dit verlangen of het belang dat men hecht aan *Gemeinschaftlichkeit*, dat typisch is binnen het sociaal-culturele christendom, verdwijnt. Wat wijzigde, is de plek die men kiest en opzoekt om een antwoord te vinden op dit verlangen.

Hoe komt het dat in nieuwe wijken deze parochiale sfeer ontstaat? Allereerst blijkt dat in nieuwe wijken erg snel een soort van wijkwerking ontstaat die de bewoners verbondenheid doet voelen en hen de mogelijkheid geeft vlot met elkaar contact te leggen. Ook de initiatieven van de stad rond participatie in de wijk (bijvoorbeeld in het kader van het ontwerp van de nieuwe wijk) kunnen het gevoel van verbondenheid in de nieuwe wijk bevorderen. Tot slot maakt het nieuwe karakter van de wijk het (toekomstige) leven er tot 'iets spannends'. Men kan er nog verschil maken en mee vorm geven aan de identiteit van de wijk en aan de onderlinge relaties. In de nieuwe wijken heerst daardoor een iets of wat dorps sfeer. Het is niet exact de sfeer van een plattelandsdorp, wel de parochiale sfeer. Deze sfeer geeft de bewoners een geborgen gevoel in de anonimiteit van de stad. Dit wil niet zeggen dat ze de moderne stad beleven als een bedreiging, zoals Tönnies veronderstelt. Alle respondenten houden van het stadsleven en van zijn anonimiteit. Beter lijkt het ons te stellen dat ze in de nieuwe wijk de ambiguïteit van de stad opzoeken. De nieuwe wijk en de vorm van samenhang die ze er vinden en als speciaal of heilig ervaren, maakt het immers mogelijk die ambiguïteit ten volle te beleven, zonder dat ze opgeheven moet worden. Zo drukken de relaties in de nieuwe wijk tegelijk afstand en nabijheid uit. Men onderneemt activiteiten met elkaar en kan er gelijkgezinden vinden, maar er wordt van elkaar ook niet verwacht dat men de beste vrienden wordt. Het is net dat samenspel tussen afstand en nabijheid in de nieuwe wijk dat de respondenten zich geborgen en veilig doet voelen, en hen tegelijk zin geeft om zich binnen dat geheel te engageren.

Vraag is in welke mate de vormgeving van de ruimte kan bijdragen tot deze beleving van de nieuwe wijk. De Nederlandse architect Rudy Uytenhaak stelt in een interview (2009) dat het de uitdaging is *“om de juiste verhouding te vinden tussen een bruisend stadsleven en een prettige privésfeer in en rondom de woning...In de volte van de stad moet ruimte zijn voor de eigenheid van zijn bewoners.”* Ruimtelijk vraagt dit volgens hem om een fijne, ruime woning en om laagbouw: *“Mensen wortelen meer in een laagbouwbuurt, de sociale verbanden zijn er sterker, ze houden meer van hun omgeving. En hebben het er dus voor over om er in te blijven investeren.”* Vooral in het Groen Kwartier is laagbouw typisch. De respondenten vinden het er fijn wonen. Dit komt omdat men zich zowel in de private ruimte kan bevinden (en dus zichzelf kan zijn) als contact kan houden met de wijk (bijvoorbeeld door private buitenruimtes te creëren zoals het privé-terras of door de ramen in de privé-woning zo te plaatsen dat ze uitzicht geven op de wijk). Bovendien doet de structuur 'begijnhofachtig' aan, waardoor het gevoel van geborgenheid en veiligheid versterkt wordt (hoewel dit het risico op een te gesloten wijk daardoor ook vergroot). Kortom, het Groen Kwartier is een goed voorbeeld van hoe men

ruimtelijk gestalte kan geven aan het samenspel van afstand en nabijheid dat de respondenten in de nieuwe wijk opzoeken.

De private sfeer: het belang van een open en transparante plek voor de spirituele beleving

Naast relaties in de parochiale sfeer, kunnen plekken in de stad ook het decor vormen voor de beleving van relaties die typisch zijn voor de private sfeer. Opvallend is hier dat de spirituele plekken, die zich buitenshuis bevinden, niet gebonden zijn aan de nieuwe wijk. Ze kunnen zich zowel in de nabije omgeving van de wijk situeren als ergens anders in de stad. Verder blijkt dat de activiteit op deze plekken en de plekken zelf divers kunnen zijn: van op restaurant gaan met vrienden, over samen de plaatselijke markt bezoeken, tot stilte of rust vinden in een park. Centraal staat dus niet zozeer de plek, wel met wie men er aanwezig is (met partner, vrienden, familie, maar ook zonder anderen) of wat men er beleeft (intimiteit, rust, stilte, samenzijn). Ondanks die verscheidenheid, merkten we wel op dat de plekken die door de respondenten als het meest speciaal worden ervaren, zich vaak op een groene plek (zoals een park) of aan het water (de Schelde) bevinden. Het gaat om specifieke, duidelijk afgebakende plekken of (loop- of fiets)trajecten waar men graag en bewust terugkeert om rust en stilte te vinden of waar men de beste of meest intieme momenten met de partner of familieleden beleeft. Wat men het allerbelangrijkste vindt, krijgt aldus op deze plekken vorm, wordt realiteit.

Wie Antwerpen kent, weet dat het centrum, met zijn kleine straatjes, pal aan de brede rivier, de Schelde, en zijn kaaïen ligt. De breedte van de kaaïen en de rivier, die in het hart van de stad een open plek creëren, biedt aan het stedelijke landschap in Antwerpen ruimte, weidsheid, en perspectief. Middenin de stad kan men de stad niet zien, maar vanaf het water of vanaf de andere oever krijgt men de skyline in zicht. De stad wordt transparant. Een gelijkaardig patroon ziet men in park Spoor Noord, het park waarnaar de meeste respondenten verwijzen in dit verband. Dit park bevindt zich in het midden van de stad en heeft een open en transparante structuur. In dit park is de stad niet aan het zicht onttrokken, zoals vaak in andere parken het geval is (denk aan Rivierenhof of het verborgen park in één van de voorbeelden). De groene ruimte begint hier dus niet waar de stad eindigt, maar is geconstrueerd als een integraal deel van de stad, net zoals de stad op die manier een deel blijft vormen van het park.

Op het eerste zicht is het bevreemdend dat de respondenten net deze open en transparante plekken uitkiezen als een private ruimte waar ze in alle sereniteit intimiteit (kunnen) beleven. Daarmee lijkt de gekozen setting te contrasteren met de beleving en de activiteit die er plaatsgrijpt. Opnieuw verwijzen we naar Uytengaak (2009) om licht te werpen op dit contrast. Zo stelt Uytengaak dat hij bij het ontwerpen van een gebouw als architect gedreven wordt door het laveren tussen contrasten. Hij vernoemt daarbij ook het contrast tussen openheid en transparantie enerzijds, en tussen intimiteit en geborgenheid anderzijds. Bij dit laveren tussen contrasten zoekt Uytengaak naar wat hij een indringing van eenvoud en complexiteit noemt: *“Er zijn architecten die zo veel mogelijk de pure essentie van iets willen vastleggen, uitgaand van het principe less is more. Ik heb een meer stedelijke, mindere klinische instelling: ik wil de volledigheid van ervaringen aanraken. Niet alleen de eenvoud, maar de complexiteit van alle dimensies die met het stadsleven te maken hebben.”* Toegepast op onze respondenten, zou dit betekenen dat hun keuze voor een open, transparante setting (Park Spoor Noord, aan het water) de intimiteit die de beleving kenmerkt, niet teniet doet, maar juist vollediger maakt en scherper stelt. Niet alleen de stad wordt zo transparant en krijgt perspectief, maar ook de relatie die men met zichzelf en dierbare anderen in deze private ruimte beleeft.

De publieke sfeer: de stad wordt spiritueel

Tot slot ervaren sommige respondenten intense momenten die deel uitmaken van de publieke sfeer in de stad. Hier verwijzen de respondenten niet zozeer naar een plek in de stad, maar naar een gebeurtenis die in de stad plaatsgrijpt. Het decor is de stad tijdens een *event*. In de analyse gaven we al aan dat dit *event* een momentane gemeenschap creëert waar onbekenden zich voor enkele uren met elkaar verbonden voelen. Die ervaring van verbondenheid ontstaat te midden van de anonimiteit die de publieke sfeer kenmerkt, en is gebaseerd op een gelijktijdige gemeenschappelijke ervaring, op een samen beleven en doen. Binnen dat geheel beschrijven de respondenten ook specifieke momenten die hen persoonlijk sterk raken en die emoties losmaken. In die zin zouden we kunnen stellen dat de stad in zijn geheel een spirituele plek wordt waar de respondenten iets overkomt en waar ze op lichamelijk vlak tot een persoonlijke emotioneel geladen gewaarwording komen. Verbondenheid met onbekende anderen en een intense persoonlijke beleving vallen hier samen, vormen één geheel. Dat dit tijdens *events* in de stad gebeurt, is wellicht niet verwonderlijk. Allereerst is het typisch aan een *event* dat men deelneemt aan een vooraf en soms volledig georkestreerd spektakel dat vaak ook de bedoeling heeft iets los te maken bij de deelnemers. Anders dan in het theater of een/de muziekhall, is echter gekozen voor de stad als podium, en wordt de stad door de spektakelmakers in dat kader bewust gebruikt en heringericht. Dit maakt dat, in tegenstelling tot de twee andere sferen, het gebruik van de stad minder in handen ligt van de respondenten zelf. Ook de aard van de spirituele beleving lijkt hiermee samen te gaan. De respondent, die het heeft over de reus in de stad tijdens de Zomer van Antwerpen(2008), legt bijvoorbeeld de nadruk op iets dat hem overkomt, op zijn passiviteit in dat gebeuren (cf. *geraakt worden*).

Spirituele plekken als vindplaatsen van mysterie

Opvallend is dat respondenten hun ervaringen op een voor hen speciale plek zelden beschrijven met woorden die expliciet verwijzen naar spiritualiteit en/of transcendentie, zelfs niet wanneer deze ervaringen in een cultureel-christelijk kader of in de kerkgemeenschap plaatsvinden. Die expliciete verwijzingen vinden we wel terug als respondenten de focus leggen op de beschrijving van een bepaalde plek. In de analyse vermeldde we meer specifiek termen als ‘magisch’, ‘mysterieus’ en ‘mystiek’. Plekken stralen volgens de respondenten dus een bepaalde sfeer uit die zij met deze termen omschrijven. Frappant is dat de respondent die de kapel in het Groen Kwartier als mysterieus benoemt dit afzet tegen het woord katholiek. Waarom wordt niet duidelijk. Wel blijkt dat de kapel geassocieerd wordt met een ervaring uit het verleden die ‘s nachts plaatsgreep en die bij hem toen fantasieën losweekte. Gelijkaardige associaties vinden we in de andere voorbeelden. Ook hier lijkt de magische of mysterieuze sfeer, die deze plekken volgens de respondenten uitstralen, verwant aan wat verborgen, niet typisch of verlaten is, en die zin in het donker ligt of geheim blijft. Een verborgen groene oase in de stad bijvoorbeeld onttrekt zich aan het zicht, maar is er wel, en in het bijzonder voor degene die het heeft ontdekt en zichzelf daardoor gaat ervaren als deel van dit geheim. Dit is ook wat mysterie in de kern is: een gelijktijdig zijn en niet-zijn, een gelijktijdig verborgen en aanwezig zijn. Dit samenspel ervaren, verrast de respondenten in kwestie of zet de verbeelding in gang.

Besluit

In haar boek 'Lived Religion' stelt Mc Guirre (2008) voor om de geleefde religie van individuen als vertrek- en referentiepunt te nemen in plaats van de voorgeschreven religie en haar geïnstitutionaliseerde definities. Dit doet ze door de actuele ervaring van mensen op religieus vlak in beeld te brengen. Wat beschouwen of ervaren zij als het belangrijkste in hun leven? Hoe drukken ze dit in hun dagelijkse leven uit? Welke praktijken en rituelen voeren ze uit en vinden ze belangrijk?

Ook dit rapport geeft zicht op de geleefde spiritualiteit van (toekomstige) bewoners van nieuwe wijken. Daarbij vroegen we ons meer specifiek af hoe die spiritualiteit zich verhiel tot bepaalde plekken in de stad. Het beperkte aantal interviews geeft met betrekking tot deze kwestie volgende indicaties:

1. Er is geen sprake van een expliciete christelijke spiritualiteit. Verwijzingen naar Christus en de Bijbel/het evangelie om de persoonlijke ervaringen bij speciale plekken te beschrijven of duiden ontbreken.
2. De (belevings)waarde *gemeinschaftlichkeit*, die in de literatuur als typisch wordt gezien voor het sociaal-culturele christendom, vormt een rode draad. Relaties (met zichzelf, dierbaren, burens, onbekenden) en gemeenschap lijken de uitgelezen vindplaatsen van spiritualiteit te vormen. Het is ook te midden van deze relaties of deze verschillende gemeenschappen dat deze bewoners het dagelijkse leven als voller, intenser en verdiepend ervaren.
3. Spiritualiteit in deze zin kan in de stad beleefd worden op verschillende plekken, in verschillende sociale sferen en op verschillende wijze. Ook de aard van de spirituele beleving is afhankelijk van de sociale sfeer en kan dus verschillende expressievormen hebben.
4. De kenmerken van een plek (ruimtelijke vormgeving, sfeer...) versterken en verscherpen de spirituele beleving. Ze doen dit meer specifiek door in ruimtelijke zin ofwel een spiegel te zijn van de beleving (cf. ruimtelijke vormgeving nieuwe wijk), ofwel een contrast te vormen met de ruimere omgeving (cf. ruimtelijke vormgeving private ruimte) of een podium te zijn voor de beleving (cf. gebruik ruimte in de publieke sfeer).
5. Plekken in de stad kunnen in de beleving van de respondenten op zich een spiritueel karakter hebben. Ook hier vinden we geen verwijzingen naar het christelijke terug, wel naar 'mysterie' en het 'magische'. Dit betekent niet dat dezelfde plek voor iedereen dezelfde sfeer uitstraalt. De plek is dus niet spiritueel op zich, maar wordt als dusdanig door deze respondenten beleefd en benoemd.
6. Eigen aan spirituele belevingen op speciale plekken is dat ze de complexiteit van het dagelijkse leven aanraakt en ruimte geeft, zonder die complexiteit teniet te doen. Meer bepaald zijn in de spirituele beleving of op spirituele plekken de volgende ambiguïteiten of contrasten in balans: afstand - nabijheid; openheid/transparantie - intimiteit/geborgenheid; anonimiteit stad - deel worden van stad; verborgenheid - aanwezigheid.

5.2 Aanbevelingen

In de gesprekken kwamen geen uitgesproken spirituele behoeftes naar boven bij de respondenten. Vraag is in die zin of polsen naar behoeftes wel de beste weg is om zicht te krijgen op wat parochies of stadspastoraal in nieuwe wijken kunnen doen. Interessanter lijkt ons om te vertrekken

van de geleefde spiritualiteit van bewoners, en dus te polsen naar ervaringen en praktijken die stadsbewoners aanstippen als speciaal, of naar het waar, wanneer en met wie ze het leven als verdiepend en voller ervaren. Met de informatie die dat oplevert kunnen dan vervolgens nieuwe pistes voor pastoraal handelen ontwikkeld worden.

Niet uitgaan van behoeften, maar van geleefde spiritualiteit, betekent ook dat de stadspastoraal of parochies niet nodig zijn in de zin dat het hun taak is de behoeften van bewoners op te heffen. Dit besef impliceert nog niet dat er in nieuwe wijken geen rol is weggelegd voor de stadspastoraal of de parochie. Het zou bijvoorbeeld interessant kunnen zijn om acties te ontwikkelen die zich spiegelen aan de rol die plekken spelen in de spirituele beleving. Zoals gesteld bezitten speciale/spirituele plekken immers de kracht om de spirituele beleving te versterken, te verscherpen of te verdiepen. Nodig zijn dus acties die deze eigenschap of kracht bezitten.

Om acties in die zin vorm te geven, is het verder cruciaal om in rekening te brengen dat afhankelijk van de sociale sfeer ook de spirituele beleving kan wijzigen. Of anders, het is belangrijk als parochie of stadspastoraal passende (en dus verschillende soorten) acties te ontwikkelen op drie terreinen: in de parochiale sfeer, in de private ruimte en in de publieke sfeer. Daarnaast kan ook worden stilgestaan bij het gebruik en de inkleding van de eigen ruimtes (bijvoorbeeld kerk of omgeving van kerk). In welke mate is het mogelijk om die ruimtes zo vorm te geven dat ze uit zichzelf iets spiritueels kunnen uitstralen? In de volgende paragrafen stellen we daarom een aantal acties of goede praktijken voor die (kunnen) plaatsvinden in de drie verschillende sferen.

Acties in de parochiale sfeer

Acties in de parochiale sfeer lijken op het eerste gezicht het meest voor de hand te liggen. De nieuwe wijk is daarbij het uitgelezen terrein voor de acties die bij deze sfeer passen. In lijn met onze vaststellingen zouden we kiezen voor acties die inspelen op de beleefde ambiguïteit van de stad in de nieuwe wijk (geborgendheid - anonimiteit) of voor acties die het beleefde samenspel versterken tussen nabijheid en afstand. Daarbij is het belangrijk ook mee te nemen dat respondenten zich graag engageren in gemeenschapsvorming in nieuwe wijken, zolang dit ook leidt tot zelfontwikkeling en hen ruimte laat om zichzelf te zijn. Dit vraagt van parochies en de stadspastoraal wellicht een gastvrij aanwezig zijn in de nieuwe wijk. Concreet kan dit door mee te werken aan activiteiten in de wijk of zelf gemeenschapsvormende activiteiten te ontwikkelen. Binnen die activiteiten is er wellicht ook voor mensen uit de parochie of de stadspastoraal de ruimte om authentiek te zijn, en dus te verduidelijken vanuit welke drijfveer ze deze relaties aangaan. De eigen identiteit tonen en de persoonlijke beleving vanuit de christelijke traditie benoemen kan dus, mits dit gebeurt op een open, uitnodigende manier (cf. verlangen naar afstand) en in een relatie tussen gelijken (cf. verlangen naar nabijheid). Te vermijden zijn volgens ons acties die tot doel hebben nieuwe vrijwilligers te rekruteren voor de eigen werking. Met dat oogpunt relaties aangaan met bewoners in nieuwe wijken werkt wellicht averechts, omdat het geen rekening houdt met de afstand die deze bewoners willen bewaren.

Verder lijkt het ons belangrijk binnen deze sfeer activiteiten te ontwikkelen voor geëngageerde parochianen of leden in christelijke verenigingen rond de parochie (OKRA, KWB, Femma,...). Deze activiteiten moeten ertoe leiden dat zij er zich meer bewust van worden dat wat ze in de kerkgemeenschap of in die verenigingen doen en beleven niet vanzelfsprekend, maar bijzonder is en vindplaats kan zijn van spiritualiteit. Het dagelijkse leven en handelen in de kerkgemeenschap als bijzonder en heilig (durven) benoemen, en dit voor zichzelf expliciet leren duiden door gebruik te maken van bronnen uit de christelijke traditie, lijkt ons één van de belangrijkste uitdagingen. Meer concreet kunnen bijvoorbeeld gesprekken georganiseerd worden waarin

geëngageerde parochianen en leden van christelijke verenigingen levengevende of inspirerende momenten in de kerkgemeenschap of vereniging met elkaar delen en uitklaren welke (christelijke) bronnen, ontmoetingen of geloof/waarden/motto hen kracht geven om in de stad levend te handelen. Het gaat er vervolgens om deze momenten en deze levengevende kracht te benoemen als vindplaatsen van goddelijke aanwezigheid in de stad. Voor De Loodsen en ook Welzijnzorg voert het IKKS momenteel vanuit deze waarderende benadering onderzoek uit. Bedoeling is om op basis van deze informatie concrete en passende acties voor deze organisaties te ontwikkelen.

De private ruimte als actieterrein voor de parochie of de stadspastoraal

Acties op het terrein van de private ruimte lijken minder vanzelfsprekend omdat ze zich in de privésfeer bevinden. Toch kunnen parochies of stadspastoraal volgens ons ook op dit terrein iets doen. In de analyse springt vooral in het oog dat mensen hier voornamelijk plaatsen opzoeken die gemakkelijk toegankelijk zijn, zich niet aan de stad onttrekken, transparantie en openheid uitstralen, en rust en stilte kunnen bieden. De fietskerk van Sint-Anna-ten-Drieën en de fietsroute langs Antwerpse kerken die zich bij de Schelde bevinden, sluiten hierbij perfect aan. Promotie-acties die dit bestaande initiatief in Regatta bekendmaken, zouden dan ook succes kunnen hebben.³ We vermeldde immers dat een bewust gebruik van groen en de aanwezigheid van water de beleving versterken. Ook een (herbestemde) kerk, kapel of parochiecentrum zo vormgeven dat ze in ruimtelijke zin deze elementen bevatten, zou dus kunnen aanspreken.

Verder valt binnen de private sfeer op dat mensen ook plekken opzoeken die het hen mogelijk maken met zichzelf in contact te komen, en zo rust te vinden. Ook met zichzelf wordt dus een relatie aangegaan. Vraag is of parochies en kerkgemeenschappen op dit terrein acties moeten ontwikkelen. Sommige parochies of christelijke bezinningscentra doen dit door hedendaagse en populaire vormen van meditatie te organiseren (zoals mindfulness, mandalatekenen, zen, yoga...). Zo biedt onder meer de Universitaire Parochie in Antwerpen een initiatief in mindfulness aan. Dit aanbod vult dan gelijkaardige initiatieven aan die buiten de kerk ontstaan. Daarnaast kan worden nagedacht over nieuwe initiatieven. Eigen aan de christelijke spiritualiteit en mystiek is bijvoorbeeld dat ze contemplatie en actie samen denkt en beleeft. Sölle (1997) schreef er een boek over met de titel *"Mystiek en verzet"*. Daarin pleit ze onder andere voor een mystiek van de 'open ogen': *"Het is een oefenen in de wijze van zien zoals God ziet, het is de waarneming van het kleine, van het onbeduidende, het luisteren naar het jammeren van Gods kinderen..."* Deze mystiek, die ons doet zien zoals God ziet, komt volgens haar in de eerste plaats tot stand via het werkwoord bidden, die zij begrijpt als in een wederkerige liefdesrelatie gaan staan met God. Parochies kunnen heilige plekken zijn waar mensen tot dit bidden, tot 'open ogen' en zo tot verzet komen. Een ander mooi voorbeeld van hoe actie en contemplatie met elkaar verweven raken vinden we terug in het Annahuis te Breda (zie voor een uitgebreide bespreking, de Haardt 2013).⁴ Hier worden de bezoekers, die vaak een zwakke sociaal-economische positie hebben, uitgenodigd om mandala te tekenen, deel te nemen aan een open atelier of bezinningsmoment. De Haardt (2013) schrijft hierover: *"Ze willen een 'gevoel voor het schone en mooie' oproepen in een dagelijkse omgeving die vaak grijs en lelijk is. Wie ooit op de jaarlijkse tentoonstelling van mandala's en het Open Atelier was ziet de trots en de kracht die deze acties teweegbrengen, en een soort 'gerechtigheidsgevoel': ook wij kunnen dit."*

3 <http://www.anna3.be/eerstevlaamsefietskerk.html>

4 Voor meer informatie zie www.annahuis.nl

Events in de publieke ruimte

Tot slot bleek dat *events* sociale netwerken kunnen versterken. Het samen mogelijk maken of zelf organiseren van een *event* als parochie of stadspastoraal kan in die zin dus zinvol zijn. Zoals we vaststelden, is het daarbij belangrijk dat de kerkgemeenschap als momentane gemeenschap een podium biedt aan mensen om tot intense, individuele ervaringen te komen die hen raken. Dit kan door meer oog te hebben voor wat kunst, muziek, theater, poëzie, dans, en goed verzorgde overgangsrituelen in eigen ruimtes (bijvoorbeeld het kerkgebouw, kerkplein of de tuin van de pastorie) met mensen kunnen doen. Een mooi voorbeeld van zo een *event* vinden we terug bij het project zingeving van de Machariuskerk te Gent. Hier organiseerden vrijwilligers van het Machariusproject in 2011 bijvoorbeeld dans voor de vrijwilligers, de parochianen en de buurtbewoners in de kerk. In hetzelfde jaar werd tijdens de Gentse feesten in de kerk een kunstproject tentoongesteld, dat meditatief werd geopend door een wandeling in de abdijtuin. Dit laatste voorbeeld toont aan dat parochies ook kunnen aansluiten bij bestaande *events* die in de wijk of de stad worden georganiseerd. Een ander voorbeeld uit Nederland is de kerkennacht, een nationaal en oecumenisch initiatief van de kerkenraad. Nederlandse kerken in verschillende gemeenten stellen zich een weekend open voor het grote publiek. Uit onderzoek blijkt dat vooral muzikale opvulling van de kerkennacht gewaardeerd wordt (zie www.kerkennacht.nl). Op de website vindt men ook *tips and tricks* terug voor parochies of gemeenten die dit willen organiseren.

Bibliografie

- ATV (2012), *Hotspot 16-17 september 2012* (online), <http://www.atv.be/item/regatta>, bekeken op 3 oktober 2012
- ATV (2012), *Hotspot 22-23 september 2012* (online), <http://www.atv.be/hotspot-wonen/hotspot-wonen-22-23-september-2012>, bekeken op 24 oktober 2012
- BERLIS, A. & KORTE, A.M. (reds.) (2012), *Alledaags en buitengewoon: Spiritualiteit in vrouwendomeinen*, Vught: Skandalon, 152 p.
- BONS-STORM, R. (2012), 'Het heilige op straat: Vrouwen in het Zwart', 43-50 in BERLIS, A. & KORTE, A.M. (reds.), *Alledaags en buitengewoon: Spiritualiteit in vrouwendomeinen*, Vught: Skandalon, 154 p.
- BOTTERMAN, S., HOOGHE, M. & BEKKERS, R. (2009), 'Levensbeschouwing en maatschappelijke participatie. Is levensbeschouwing nog steeds een motiverende factor?' in *Vlaanderen gepeild 2009*, Brussel: Studiedienst van de Vlaamse regering: 7-29
- BOUWEN, R. (2012) (intern document IKKS), *Naar een omschrijving van een 'Learning Community'*, 5 p.
- CORIJN, E. (2005), 'Kan de stad de wereld redden?' in *Oikos*, 36, 1: 6-13
- CORIJN, E. (2012), *boekvoorstelling Mensen maken de stad*, 7 september 2012
- CORIJN, E. (2012) 'Het publieke domein als producent van stedelijkheid', 113-127 in *Cahier #3 Openbaarheid. Over publiek domein, planning en restructuur*, Brussel: VLAAMSE BOUWMEESTER, 269 p.
- DE ROEST, H. (2012), 'Kerkennacht: een momentane gemeenschap?' in *Handelingen, Tijdschrift voor praktische theologie en religiewetenschappen*, 39, 4: 55-65
- DE DECKER, P. & MEEUS, B. (2012), 'Achter de façade van de pretstad', 14-36 in HOLEMANS, D. (red.), *Mensen maken de stad: bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*, Berchem: EPO uitgeverij, 368 p.
- DE HAARDT, M. (2013), *Raam op het zuiden. Religie en spiritualiteit in het alledaagse*, Haarlem: Meinema, 135 p.
- DE RYNCK, F., BOUDRY, L., CABUS, P., CORIJN, E., KESTELOOT, C. & LOECKX, A. (reds.) (2003), *De eeuw van de stad: over stadspierikelen en rastersteden: witboek*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap-Binnenlandse Aangelegenheden, 238 p.
- DIENST SAMENLEVEN EN DIVERSITEIT, Stad Antwerpen, gesprek, 6 september 2012
- DIENST STADSPLANNING, Stad Antwerpen, gesprek, 20 september 2012
- GOMEZ, L. & VAN HERCK, W. (reds.) (2012), *The sacred in the city*, London: Continuum International Publishing Group, 265 p.

- HABERMAS, J. (2009), *Geloven en weten, en andere politieke essays*, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 240 p.
- HEKKING, J. & VANDEWIELE, W. (2011), *Zingevingvragen en leefwereld van chronisch zieken tussen 40 en 65 jaar*, Antwerpen: IKKS VZW, 94 p.
- HOLEMANS, D. (red.) (2012), *Mensen maken de stad: bouwstenen voor een sociaalecologische toekomst*, Berchem: EPO uitgeverij, 368 p.
- HUFKENS, T., VAN KONINGSVELD, M. & VERSTRICHT, L. (2013), *Vitale kerkelijke presentie in de stad Gent, onderzoek naar de mogelijkheden van kerk-zijn in het dekenaat Gent-stad*, Antwerpen: IKKS vzw, 117 p.
- HOOGHE, M. & REESKENS, T. (2009), 'Kerkelijke betrokkenheid, vertrouwen en etnocentrisme: Een vergelijkende studie onder christelijke gelovigen in Europa' in *Tijdschrift voor sociologie*, 27, 3: 263-284
- KNOTT, K. (2005), *The Location of Religion: A Spatial Analysis*, London/Oakville CT: Equinox Publishing Ltd, 264 p.
- LOECKX, A. (red.) (2009), *Stadsvernieuwingprojecten in Vlaanderen, Ontwerpend onderzoek en Capacity Building*, Amsterdam: uitgeverij SUN, 271 p.
- LOFLAND, L. H. (1973), *A world of strangers, order and action in the urban public space*, New York: Basic Books, 223 p.
- LOFLAND, L.H. (1989), 'Social Life in the Public Realm: A Review' in *Journal of Contemporary Ethnography*, 17, 4: 453-482
- MACIONIS, J. & PLUMMER, K. (2005), *Sociology: A Global Introduction*, Harlow: Prentice Hall, 786 p.
- MCGUIRE, M. (2008), *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*, Oxford: Oxford University Press, 290 p.
- MORTELMANS, D. (2007), *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden*, Leuven/Voorburg: ACCO, 534 p.
- NYNÄS, P. & PESSI, A.B. (2012), 'Relocating and Negotiating the Sacred: The Reception of a Chapel in a Shopping Mall', 161-187 in GOMEZ, L. & VAN HERCK, W. (reds.), *The sacred in the city*, London: Continuum International Publishing Group, 265 p.
- OPDEBEECK, S., VAN HOVE, H. & VAN AUDENHOVE C. (2003), *Zin in Zorg? Reflecties en gesprekken over zingeving aan mantelzorg*, Leuven: LUCAS, 131 p. http://www.kuleuven.be/lucas/pub/publi_upload/2003_7_SO_HVH_CVA_Zin%20in%20zorg.pdf
- STAD ANTWERPEN (2012), *Militair hospitaal wordt Groen Kwartier* (online), <http://www.antwerpen.be/eCache/ABE/80/26/288.Y29udGV4dD04MDM0MjI1.html>, gelezen op 24 oktober 2012
- STAD ANTWERPEN, <http://www.antwerpen.be/eCache/ABE/23/194.Y29udGV4dD04MDkwNTU1.html>, gelezen op 27 september 2012

SOENEN, R. (2006), *Het kleine ontmoeten. Over het sociale karakter van de stad*, Antwerpen: Garant, 160 p.

GROEN KWARTIER (2012), *Wonen in 't Groen Kwartier*, Antwerpen (online), <http://www.groenkwartier.be>, gelezen op 24 oktober 2012

TÖNNIES, F. (1972), *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 259 p.

UYTENHAAK, R. (2009), 'Pleidooi voor de verdichting in de steden en schoonheid in de architectuur' in *Vastgoedpersonality*, 101-107

VAN DE DONK, W., JONKERS, A., KRONJEE, G., & PLUM, R. (reds.) (2006), *Geloven in het publieke domein, verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 515 p.

VAN ZANTEN-VAN HATTUM, M. (1994), *Leren omgaan met zingevingsvragen*, Baarn: Ambo, 137 p.

VOORUITZICHT (2012), *Regatta. Groen wonen op een zuchtje van 't stad* (online), <http://www.regatta.be/nl-BE/content/regatta-groen-wonen-op-een-zuchtje-van-t-stad/2/>, gelezen op 25 september 2012

WESTERHOF, G. & DITTMANN-KOHLI, F. (1997), 'Zingeving, levensloop en cultuur, verschillen en overeenkomsten tussen jong en oud in Nederland en Zaïre' in *Medische antropologie*, 9,1: 115-131

Bijlagen

Bijlage 1: Topiclijst

Belevingswaarde van de wijk

Waarom heeft u voor deze wijk gekozen?

Welke factoren waren essentieel of doorslaggevend?

Kent u de buurt al?

Heeft u veel contacten in de wijk? / Kent u al mensen in de wijk of de omgeving?

Bent u betrokken in buurtwerking?/ Heeft u contact met uw buren?

Heeft u al een idee van het profiel van de wijk? Wat verwacht u?

Wat is het belang van de nabijheid van de stad?

Spirituele ruimten

Op welke plekken in de stad komt u graag of welke plekken in de stad zijn belangrijk/speciaal voor u?

Waar is die plek? Hoe ziet die eruit? Komt u daar vaak? Bent u daar (altijd) alleen? Indien niet, met wie was/bent u daar? Wat voelt u bij deze plek (of welke gevoelens roept deze plek bij u op)? (Peilen naar sfeer, omgevingsfactoren, belevingswaarden!)

Is er een plek waar u regelmatig komt? (Bepaalde betekenis)

Hoe zou u die plek/buurt/ruimte omschrijven?

Welke plekken in de stad zoekt u op in uw vrije tijd?

Kan u een plek noemen in de stad waar u iets intens ervaren hebt?

Waar is die plek? Hoe ziet die eruit? Komt u daar vaak? Bent u daar (altijd) alleen? Indien niet, met wie was/bent u daar? Wat voelt u bij deze plek (of welke gevoelens roept deze plek bij u op)? (Peilen naar sfeer, omgevingsfactoren, belevingswaarden!)

Heeft de plek iets magisch? Iets mysterieus? Fascinerend?

Zou u dit een spirituele plek kunnen noemen?

Particular practices

Stapt u soms een kerk/een kapelletje binnen?

Speelt de kerk een rol in uw leven?

Vindt u het belangrijk een rustpunt/bezinningsplek te vinden in de wijk/de stad?

Zou u gebruik maken van een stille ruimte in de stad?

Rituelen (religie)

Heeft u bepaalde rituelen?

Welke waarde hecht u aan de rituelen?

Zijn er rituelen uit uw opvoeding die u behouden heeft?

Bent u katholiek of volgens een andere religie opgevoed?

Beleeft u rituelen in private sfeer of in de publieke ruimte?

Is er een voorwerp met bijzondere waarde? (verwijzend naar een voorwerp in de ruimte)

Dit onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van De Loodsen

